

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
У НІМЕЧЧИНІ
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

Д-р Любомир Р. Винар

КНЯЗЬ
ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

МЮНХЕН

1964

Любомир Р. Вишар
КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

ПРОФЕСОРОВІ ОЛЕКСАНДРОВІ ОГЛОБЛИНУ

із присвятою

автор

PRINCE DMYTRO WYSHNEVETSKY

Historical Study

by

Lubomyr R. Wynar

Д-р Любомир Р. Винар

КНЯЗЬ

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

diasporiana.org.ua

München
1964

МЮНХЕН
1964

ПЕРЕДМОВА

Однією з цікавіших постатей України середини XVI століття є безперечно постать князя Дмитра Вишневецького. Його особа з давніх часів привертала увагу істориків і поетів та була овіяна легендами. Дмитро Вишневецький глибиною дипломатичних задумів, сміливістю реалізації їх, чіткістю поставленої мети, заслуговував на визнання одним з видатніших людей України. Не все вдавалося йому і за свою невдачу заплатив він людськими муками. Але сама смерть його сприяла ширенню слави України і стала улюбленою темою патріотичних «Дум», на яких виховувалися десятки поколінь українців, і темою творів багатьох поетів.

З іменем Дмитра Байди Вишневецького зв'язано десятки наукових та псевдонаукових гіпотез, спроб з'ясувати заплутані історичні події, усунути ті протиріччя, які зустрічаються в свідченнях сучасників. Не зважаючи на велике значення, яке має постать Д. Вишневецького, вона до наших часів залишається ще не дослідженою й овіяною легендами, число яких все зростає.

Вже сама неясність в освітленні постаті Д. Вишневецького та його дійсної ролі забезпечують увагу, з якою мусять поставитися читачі до праці д-ра Любомира Винара. З властивою йому науковою методикою історичного дослідження, автор критично переглянув джерела й вперше дав правдивий образ історичного діяча, крок за кроком звільняючи його від намулу легенд.

Дуже цінним є використання автором генеалогічних джерел, які показали місце Д. Вишневецького в колі сучасної йому української, сербської, молдавської, албанської еліти. Цікаве споріднення його з московськими великими князями, через князів Глинських.

Автор зосереджує свою увагу в дослідженні діяльності Дмитра Вишневецького на трьох головних питаннях. Перше — на його ролі, як організатора козацтва. Головною заслугою Вишневецького вважає автор те, що він перший зібрав розпорошені козацькі дружини в одне ціле і прив'язав до певної території. Збудована Вишневецьким на острові Мала Хортиця твердиня стала «першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців», пише автор. Об'єднане Вишневецьким козацтво вперше зачало виступати, як сила на міжнародному форумі. «Вишневецький вивів українську козацьчину на ширше поле діяльності та підніс її престиж... в чужинецькій opinio. Ми знаємо, що Ватикан, Франція, Чехія і другі європейські держави живо реагували на події, пов'язані з діяльністю Байди» пише автор в іншому місці. В аналізі козацького питання важливий висновок автора, що творили козацтво не лише «низи» суспільства, не «голото», а всі шари населення і зокрема велике значення мала участь аристократії.

Друге питання це літитарська політика, якій Вишневецький присвятив усе своє життя. Для подолання татар складає він різні союзи, договори: з Туреччиною, Литвою, Москвою, Молдавією. Л. Винар вперше дає докладний дослід цих союзів. Дуже цікава і повчальна політика Москви: вона розуміючи значення Вишневецького для України, відтягає його то до Москви, то до Дону, то до Кавказу — політика, що характеризує весь час окупації України Москвою. Дуже важливі стосунки Вишневецького з Молдавією. Ці міжнародні, дипломатичні стосунки Вишневецького роблять з нього попередника найбільших дипломатів України: Хмельницького та Мазепи.

Третє питання, яке висуває Винар — це тотожність історичного діяча Вишневецького та героя народного епосу Байди. Автор робить висновок, на підставі дослідження епосу та аналізу терміну «Байда», що основою героїчного епосу про Байду був реальний герой української історії — князь Дмитро-Байда Вишневецький.

Всі ці питання освітлює автор на підставі критичної аналізи документів. Поруч з тим робить він ревізію інших гіпотез та концепцій істориків. Дуже цінним є докладна аналіза концепцій радянських істориків, які подають сфальшований образ Вишневецького. Не погоджується автор з думкою М. Грушевського, який вважав, що Вишневецький скінчив авантюристом. (Іст. України Руси, VII, стор. 115). Навпаки, Л. Винар дає образ не авантюриста, а сміливого борця за Україну. Син свого часу він корисно відрізнявся від своїх сучасників, представників еліти й не дбав про власні достатки, а коли треба було офірував власні кошти на патріотичні справи: на власні кошти будував він твердиню на острові Хортиця.

Минуло 400 років. Український народ забув фактичну історію Дмитра Вишневецького, але зберіг у своїй пам'яті образ лицаря, патріота, козака, що життям свідчив вірність козацькому лицарському світоглядові. «Для наступних поколінь Вишневецький залишився символом лицарськості і героїзму та високих прямиць і горіння», — цими словами закінчує Л. Винар свою працю про князя Дмитра-Байду Вишневецького. Велика заслуга автора в тому, що цю напівлегендарну постать він зумів зробити живою, реальною, дати їй «плоть і кров». Цю книжку, що поєднує науковість дослідження з цікавістю викладу, з однаковим інтересом прочитає історик і звичайний «аматор історії», як висловлювалися в XVIII столітті.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

Інтерпретація історичного процесу та його окремих складових поглиблюється разом із інтелектуальним ростом людства. Прогнози події минулого з кожною добою стають підметом переосвітки істориків, які, за допомогою нових наукових методологічних засобів і нововіднайдених історичних джерел, повніше наслідують і наново інтерпретують історичні явища. В цьому саме криється суть поступу й динамізму історичного досліду. Такі думки насувалися авторові при опрацюванні історичної монографії про Дмитра Вишневецького, безперечно однієї з найцікавіших особистостей українського життя в 16-му столітті. Князь Дмитро Вишневецький, відомий в українській народній творчості під ім'ям Байди, вирізнявся серед своїх сучасників своєю кольоритністю і життєвим динамізмом. Багато життєвих починів Дм. Вишневецького залишили тривалий слід в українському історичному процесі. Не вважаючи на те, українська історіографія доволі по-мачушиному поставилася до життя і чинів Дм. Вишневецького. За винятком перестарілої праці Андрія Стороженка,¹⁾ студії Михайла Грушевського²⁾ і популярно-наукової статті В. Сенютовича-Бережного³⁾ до сьогодні ми не маємо жадної обширної історичної студії, що об'єктивно показала б життя цієї небуденної постаті. З чужинецьких, головню польських, істориків слід згадати Юліана Баргошевича,⁴⁾ який в «Енциклопедії Повсехній» помістив біографію кн. Дм. Вишневецького, використовуючи, головню, листи Жигмонта Августа, генеалогію роду Вишневецьких у Юзефа Вольфа⁵⁾ та біографічну замітку в Адама Бонєцко.⁶⁾ Можна ще згадати, що з польських істориків Дмитром Вишневецьким займався рівнож Равіта-Гавронський, проте його праця має характер радше полемічно-шовіністичний, а тому не можемо її вчисляти до наукових здобутків.⁷⁾ Інші історики згадували й розглядали діяльність Дм. Вишневецького посередньо, опрацьовуючи історичні теми, пов'язані з 16-им століттям.

Вважаємо своїм милим обов'язком на цьому місці висловити щиро подяку Проф. Н. Полонській-Василенко за написання передмови до цієї праці. Рівнож щиро дякуємо проф. О. Оглоблинові за цінні завваги, а д-рові Р. Климекевичеві за інтерпретацію гербу Вишневецьких. Рівночасно дякую М-рові Е. Басюкові за переклад італійських джерел. Автор дякує рівночасно Пластовій Станиці в Клівленді, а зокрема юнацькому куріневі ім. Байди-Вишневецького, які своїми пожертвами причинилися до видання монографії про Дмитра Вишневецького.

¹⁾ А. Стороженко, «Князь Дмитрій Иванович Вишневецкій, по народному прозвищу Байда», «Кіевская Старина», т. 56 (март, 1897), стор. 519-524.

²⁾ М. Грушевський, «Байда Вишневецький в поезії й історії». Київ, 1909.

³⁾ В. Сенютович-Бережний, «Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід», «Америка», чч. 232-233 (14-15. XII), 1936.

⁴⁾ Jul. Bartoszewicz, Стаття про Дмитра Вишневецького, «Encyklopedia Powszechna» Olgebranda, XXVI (Warszawa, 1867).

⁵⁾ Józef Wolff, «Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV st.», Warszawa, 1895.

⁶⁾ Ad. Boniecki, «Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wiekach». Warszawa, 1887.

⁷⁾ Fr. Rawita-Gawroński, «Kniaź Dymitr Wiszniowiecki», «Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w.», («Atheneum Wileńskie», vol. VII, nr. 1-2, pp. 111-144), Wilno, 1930.

ІСТОРИЧНА ДОБА І РОДОВІД ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Життєвий шлях Дмитра Вишневецького тісно пов'язаний із формуванням і кристалізацією нової української суспільно-політичної сили — українського козацтва. В цьому аспекті можна вважати часи, в які він проживав і діяв, переломовими в українському історичному процесі. Цей перелом визначається постановням козащини, яка виловилася з усіх суспільних верств українського населення, починаючи від українського аристократичного середовища — українських панів, і кінчаючи селянством і взагалі народними низами. Козащина явище барвисте й сукупне, а тому історичні гіпотези, що зв'язують генезу української козащини з одною суспільною верствою, не витримують критики в світлі історичних джерел. Характеристична в цьому відношенні теза радянських істориків, які виводять українську козачину від селян і міщанських низів та заперечують будь-який вплив української аристократії на формотворчий процес козащини. Така однобічна настанова виключає об'єктивну оцінку суспільно-політичного явища козащини, як комплексного та з погляду соціальної стратифікації різноманітного феномену.

Участь кн. Дмитра Вишневецького та його магнатських і шляхетських сучасників у формуванні української козащини вказує на великий вплив тодішньої української провідної верстви на розвиток і творення нової суспільної верстви. Такі діячі, як кн. Дмитро Пугачич (госвода київський), Юрій Пац (воєвода київський), кн. Богдан Глинський, Сенько Полозович, Криштоф Кмитич, Остафій Дашкович і цілий ряд інших українських панів, увійшли в історію України як «хресні батьки» козащини.

Українські землі в часи Д. Вишневецького входили в склад Литовсько-Польської держави, що в ній чимраз більший вплив здобували польські політичні й церковно-релігійні чинники. По невдалому повстанні кн. Михайла Глинського в 1508 році українські князі, з метою відірвати Україну від Литви й відновити Руську державу, вже не ставили відкритого збройного спротиву Литві й Польщі. Українська суспільність тих часів, як удачно відмітив М. Грушевський,

жила тихцем, придувленим і малопомітним життям. Українському провідну верству систематично усували під впливовіших державних постів, і вона з часом переходила в польський табір, міняючи предківську віру. Рівночасно кріпшав визиск українських мичів — міщанства й селянства, які чимраз більше попадали в залежність від польської та литовської шляхти. У Галичині під Польщею існували ще гірші відносини. Крім економічного визиску й соціальної нерівності, долучувався ще й релігійний фактор — православних українців уважано за «нижчих» у противенстві до католиків. Це рівно ж вплинуло на польонізацію знатних українських родів. Лише декілька знатних українських родин держалося своєї батьківської віри, обороняючи українське населення перед ворогами. До них належав старинний рід Вишневецьких, один із найвизначніших українських княжих родів XVI століття.

Вишневецькі походили з українського княжого роду на Волині, з генеалогічної лінії турово-пинських Рюриковичів.¹⁾ За родоначальника вважається князь Федько Несвіцький, прабатько чотирьох княжих родів: Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких, які прізвища дістали від назв своїх маєтків.²⁾ Родове прізвище Вишневецьких походить від Вишневеця, нині міста на Волині. Генеалогія цього роду була доволі заплутана. Польські хронікарі XVI ст. — М. Стрийковський і В. Папроцький помилково виводили вищеназвані княжі роди від князя Ферора Корибутовича, сина князя Корибута Дмитра Ольгердовича, який княжив у Новгороді Сіверському до 1303 року. У половині XIX століття польський родознавець Казімір Стєфанівський, а згодом Адам Бонєцький³⁾ і Вольф документально ствердили, що Федір Корибутович не мав синів і тому легенда про походження Вишневецьких від литовського роду Гедиміновичів не має підстави. Дискусія про це питання доволі докладно відтворена в праці А. Млодецького «Ród Gedymina».⁴⁾ Проте, як правильно зазначає Стєпанович-Бережний, деякі «любители» родознавства продовжують користуватися «історичними джерелами без жадної наукової критики і пишуть про ці роди, як про Корибутовичів,⁴⁾ і тим самим легалізують історичну легенду.

¹⁾ J. Wolff, op. cit., p. 275.

²⁾ Докладно про генеалогію Ф. Несвіцького пише д-р В. Сенютович-Бережний у джерельній праці: «Історичне місце князя Федька Несвіцького», «Літопис Волині», р. IV, ч. 4, 1958.

³⁾ Ad. Boniecki, op. cit., p. 375.

^{3a)} «Pisma Aleksandra Jablonowskiego» (7 vols.). Vol. VII: «Rzeczy polskie», «Ród Gedymina» (Warszawa, 1913), pp. 347-360.

⁴⁾ В. Сенютович-Бережний, «Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід», «Америка», ч. 232-233 (грудень), 1956.

На цьому місці подаємо уривок із статті Сенютовича-Бережного, що стосується кн. Ф. Несвіцького й розгалуження його роду.

«Князь Федько Несвіцький, бойовий товариш Свитригайлів у боротьбі проти Польщі, помер коло 1441, залишивши по собі сина Василя († 1463),

Князь Дмитро Вишневецький.
Портрет з 1603, роботи невідомого мистця.

Батьком Дмитра був князь Іван Михайлович Вишневецький, староста ейський, ворнянський, пропойський і чичерський, а матір'ю Анастасія Семенівна Олізар, вдова по князю Інушчіві Сангушккові.⁵⁾

По лінії матері Дмитро був споріднений із знатним албанським родом Скандербега, з княжим сербським родом Якшичів і молдавським господарем Стефаном Великим (1457-1504). П. М. Попов у праці «Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст.» про ці зв'язки пише так:

«Дружина Скандербега Доніка була однією з восьми дочок албанського князя Аріаніті-Комнена і Ангеліни, вдови сербського деспота (тобто правителя) Стефана, осліпленого за наказом турецького султана Амурата II і визнаного сербами за святого. Діти цієї сербської „деспотиці“ Ангеліни наслідували звання сербських деспотів. Зокрема син Ангеліни і рідний брат Доніки, дружини Скандербега, сербський деспот Іован одружився з сербкою Оленою Якшич. Одна

а той мав синів: Василя, Семена та Солтана. Від старішого, Василя, пішли вищезгадані чотири князівські роди, що свої прізвища дістали від назв головних маєтків.

«Князь Василь унаслідував Збараж, Семен Колодин, а Вишневець дістався наймолодшому Солтанові.

«Василь Васильович, одружений з Ганною (прізвище її до нас не дійшло) мав трьох синів: Семена, який продовжив галузь князів Збаразьких, Михайла та Федора (родоначальника Порицьких і Воронєцьких).

«Після смерті бездітного кн. Солтана, Вишневець перейшов тимчасово до княгині Ганни, дружини його брата Василя, а від Ганни у 1478 році до їх сина Михайла Васильовича, намісника Брацлавського. Вже володіючи Вишнівцем, Михайло ще довгий час продовжував зватися князем Збаразьким, але в одному акті з 1512 року він уже іменується князем Вишневецьким.

«Від кн. Михайла і пішов цей славний рід.

«Хоробрий воюка, князь Михайло громив татарів на пограниччі та доходив навіть до Криму. Багато невільників та невільниць, взятих ними на Україні, він звільнив, і народ благословив його ім'я. Він був одним з найближчих друзів і бойових товаришів князя Костянтина Івановича Острозького, великого гетьмана Литовського, з яким проробив численні славні походи. 28 квітня 1512, як описує М. Стрийковський, князь К. І. Острозький, разом з Миколою Конєцпольським та кн. Михайлом Вишневецьким погромили 26 тисяч перекопських татар, недалеко Вишневеця, під селом Лопушним.

«Князь Михайло бився тут разом з чотирма синами, яких мав від подружжя з Тетяною (прізвище її до нас не дійшло).

«Це були: Іван, майбутній староста чигиринський і пропойський, Федько (помер молодим), Федір (також майбутній староста чернігівський і пропойський, після свого брата) та Олександр, майбутній староста речницький. Іван продовжив князівську галузь роду, яка вигасла у 1744 році з смертю Михайла-Сервація, гетьмана Литовського. Над труною Михайла-Сервація під час похорону був розбитий гербовий щит Вишневецьких на знак того, що вмер останній представник цього роду.

«Від Олександра пішла галузь Вишневецьких, що дала Польщі короля Михайла, на якому вона вигасла у 1673 році».

⁵⁾ J. Wolff, op. cit., p. 564.

а дочка цього подружжя згодом вийшла заміж за українського магната князя Івана Вишневецького, а друга — за Петра, Волозького посполу, відомого нам з творів Переметова. Сестра традицій Олени Якшич Анна була одружена з іншим українським магнатом, князем Василем Глинським. У них була дочка — Олена Глинська, згодом — друга дружина великого князя Московського Василя Івановича і мати Івана IV Грозного».⁶⁾

З другого боку, рідний племінник Дмитра — кн. Михайло Олександрович Вишневецький († 1584), каштелян київський і староста кашівський, черкаський і любецький, був одружений з Єлисаветою Юр'івною Деспот Зеновичевою, яка була прямим нащадком роду сербських деспотів Зеновичів.⁷⁾

Ці родинні споріднення дому Вишневецьких із албанськими, сербськими й молдавськими родами грали велику роль в оформленні лицарського світогляду кн. Дмитра Вишневецького та мали вплив на його протимусулманське наставлення, як також на його пізніші політичні концепції. Як відомо, родова традиція, у цьому випадку боротьба з мусулманським світом, відіграла дуже важливу роль і часами була стимулом певних життєвих виявів представників знатних родів.

Дмитро Вишневецький мав трьох синів і одну сестру: кн. Андрій Іванович Вишневецький був каштеляном луцьким і воєводою волинським († 1584), кн. Костянтин Іванович († 1574) старостою житомирським і Жигмонт Іванович, про якого не дійшли жадні важливі вістки. Сестра Дмитра, княжна Катерина Іванівна Вишневецька, вийшла заміж за Григорія Ходкевича, великого гетьмана литовського і каштеляна волинського.⁸⁾

Герб Вишневецьких, помилково названий «Корибутом», витворився на основі родового знаку кн. Федора Несвіцького. Він складався із срібного Хреста з рівними й перехрещеними раменами, півмісяця зверненого ріжками золотої барви вниз і золотої шестираменної зірки. Всі ці знаки були вложені на червоне щитове поле.

Рід Вишневецьких був знаний у XVI столітті як один із найзавзятіших противників татар. Батько Дмитра разом з його матір'ю були захоплені в 1544 році до татарської неволі й перебували декілька літ

⁶⁾ П. М. Попов, «Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст.» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Київ: АН УРСР, 1959), стор. 36-37.

⁷⁾ Докладніше про сербські зв'язки в праці А. В. Стороженка, «Стєфан Баторий и днепровские козаки», Київ, 1904, 169-170; також М. Н. Тихомиров, «Исторические связи русского народа с южным славянами с древнейших времен до половины XVI в.» («Славянский сборник»); Москва, ОГИЗ — Госполитиздат, 1947), стор. 189-195.

⁸⁾ А. Б. Лобанов-Ростовский, «Русская родословная книга», т. I (изд. 2, СПб, 1895), стор. 103-104.

у Криму. Повернувшись з півночі, ки Іван Вишневецький далі ходив походами на татар і став для них одним з найбільших пострахів. Щоб докладно зрозуміти життя і добу Д. Вишневецького, коротко зупинимося на татарсько-українських відносинах того часу.

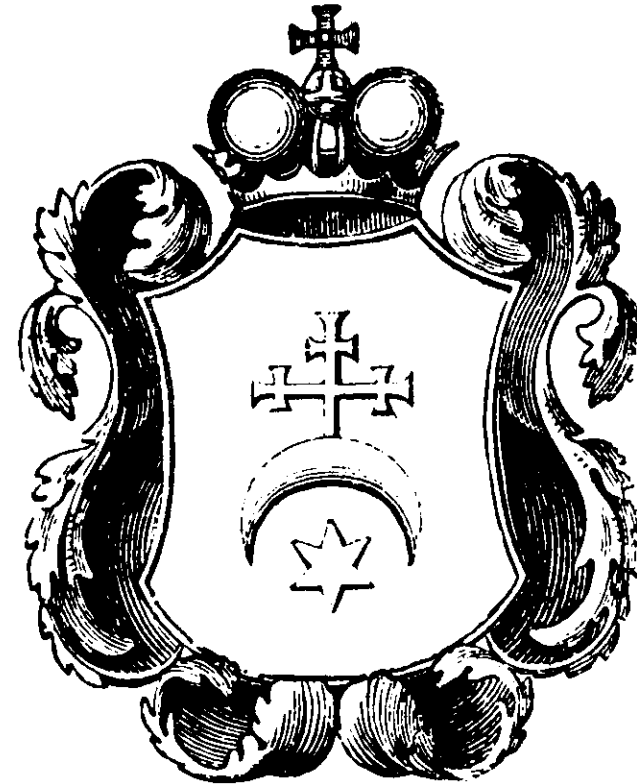
Україна XVI століття стояла під знаком частих грабіжницьких татарських набігів, які позначилися на народній психології і мали важливий вплив на розвиток суспільного й політичного життя України. В нижній течії Дніпра татари побудували цілий ряд твердинь,⁹⁾ які були запальною базою їхніх походів на Україну. З цього часу перенеслася до нас відома пісня, в якій образowo представлено трагедію українського населення:

Зажурилася Україна, що ніяк прожити —
Витоптала орда кінями маленької діти.
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Руки назад пов'язала, під хана погнала.

Без перебільшення можна твердити, що «татарська проблема» на Україні XVI століття була однією з основних і тому вимагала від українського населення якнайскорішої і якнайуспішнішої розв'язки. Розвиток козаччини, яка спершу виявила себе як дефензивний чинник, що при своєму скорому й нагальному рості швидко набрав офензивних форм, був головною протиакцією українського населення. Козаки за відносно короткий час, з огляду на мілітарну слабкість Польщі і Литви, перебрали в свої руки головну оборону українського населення перед татарськими набігами. Князь Дмитро Вишневецький не лише сприяв розвитку українського козацтва, але й сам безпосередньо вклучився в його розбудову, прискіплюючи його соціальну й політичну кристалізацію. На нашу думку українське козацтво без безпосередньої участі українських аристократичних родів не могло б стати, за відповідно короткий час, такою сильною організацією, яка відіграла згодом вирішальну роль в політично-суспільному житті України.

Залишилося мало документів, на основі яких можна б повністю відтворити життя Дмитра Вишневецького — цього, за словами Д. Яворницького, «справжнього козака по вдачі і знаменитого вождя свого часу». Народився він по 1516 році, в якому батько Дмитра, князь Іван Михайлович Вишневецький, одружився із княжною Анастасією Семенівною Олізар, вдовою по князю Янушу Сангушкowi Ковельському. Вперше ім'я Дмитра Вишневецького зустрічаємо в 1545 році під час люстрації Волинського воеводства. З того довідуємося, що Д. Вишневецький був власником волинських сіл у Крем'янецькому повіті: Підгаєць, Кушника, Таражі, Камариня, Крутнева,

⁹⁾ З важливіших згадаємо Іслам-Кермен (Аслан городок, Каховка), Ін-Кермен (на лів. березі Дніпра), Кази-кермен (Берислав).

Гербовий знак князів Вишневецьких.

Окшина, Лопушна.¹⁰) Маєтки його були не дуже великі, якщо взяти до уваги сучасників Вишневецького, який не інтересувався спеціально поширення своїх латифундій.

З 1546 року зберігся судовий документ про розправу між кн. Д. Вишневецьким і кн. А. Чарторийським за якийсь дім у Вільні, а в 1548 році Дмитро судився нібито за нанесення обид підданам королеви Бони.¹¹) Ці судові розправи можуть, до певної міри, ілюструвати життєвий динамізм майбутнього організатора дніпрового козацтва. Уже в той час кн. Дмитро звернув на себе увагу своїми винятковими військовими здібностями. Так у 1550 році Б. Претвич рекомендує його як одного з визначніших керівників боротьби з татарами.¹²) Дальша діяльність кн. Дмитра Вишневецького пов'язана майже всецільо з організацією козацтва та його протитатарської боротьби.

Годиться підкреслити, що участь Д. Вишневецького й інших магнатів у козацькому русі внесла в ранню козацьку ідеологію елемент лицарськості, як однієї із основних прикмет козацького життя. Крім того, він носився з певними політичними плянами супроти Криму й Молдавії, в яких українське козацтво мало відограти головну роль. Тому не можна погодитися з думкою А. Яблоновського, який писав, що Вишневецький «istny ten paladyn stepowy... zanadto był oddany swoim osobistym ambitnym widokom i rozpasanym porywowom, ażeby dokonać jakiegoś szerszego zadania».¹³)

Навпаки, Вишневецький своєю бурхливою діяльністю доконав великого чину, організуючи та оформлюючи українське козацтво. І в цьому полягає його найбільша заслуга в українській і взагалі східноєвропейській історії. Тому треба погодитися з М. Грушевським, що «неспокійна енергія (Вишневецького — Л. В.) не проминула безслідно, а запліднила певними ідеями, певними конкретними прикладами життя українського пограниччя. Я бачу певні аналогії, певні ідейні зв'язки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорозжжя, як постійної твердині серед степового моря, але і в політиці пізніших козацьких ватажків — в їх змаганнях грати певну міжнародню роль».¹⁴)

Не зважаючи на те, що Грушевський більш інтуїтивно відчув вагу Вишневецького в українському історичному процесі, — підсумовуючи його діяльність, він пише: «Сей степовий авантюрист... з попередників пригадує не в однім Дашковича, тільки все таки більше неповздержливий, невгамований, широкий. І тому коли Дашкович кінець-кінцем скінчив ролю державного мужа, Staatsmann-a, Вишневецький скінчив авантюристом».¹⁵)

¹⁰) *Zródła dziejowe*, VI (Warszawa, 1877), pp. 92, 94.

¹¹) *Стороженко*, цит. пр., стор. 519.

¹²) *Грушевський*, цит. пр., стор. 15.

¹³) А. Jablonowski «Kozactwo», p. 150 (*Pisma A. Jablonowskiego*, vol. II, Warszawa, 1910).

¹⁴) *Грушевський*, «Історія України-Руси», (1956), т. VII, стор. 114.

¹⁵) Там же, стор. 115.

Такий суворий осуд нашого історика не відзеркалює в світлі історичних джерел повноти життєвої боротьби та ідейних примувань Дмитра Вишневецького. Це правда, що він, як і багато його сучасників, був шукачем пригод, проте заходи Вишневецького мали глибшу мотивацію і аж ніяк не зводилися до звичайної «авантюричності». Ідея слави, як одна з основних ідей Князівської і Галицько-Волинської держави, культивувалася і продовжувалася українськими княжими родами XV та XVI віків. Тому гонитву за славою і бравурними пригодами можна уважати за вияв лицарського світогляду Д. Вишневецького — він їх знаходив у боротьбі з татарами. Життя Вишневецького, як одного з навизначніших «хресних батьків» української козащини — в легендарних формах усної і письмової української творчості — перенеслося до наших часів, з наголошенням його лицарських прикмет.

Участь українських князів, бояр і взагалі провідної тодішньої верстви в організації козащини була не випадковою, а історично konieczною. Тому ми з великим застереженням ставимось до висновків польського історика В. Томкевича, який причини їхньої участі бачить у «pasji rycerskiej, połączonej niewątpliwie zarówno z hazardem sportowym, jak i chęcią zdobycia łupu w postaci tabunów bydła tatarskiego».¹⁶)

Також сьогоднішня теза радянської історіографії, мовляв, українська козащина створилася із суспільних низів, т. зв. «голоти», не витримує в світлі джерел історичної критики. Українська козащина створилася як реакція на тодішні суспільні й політичні відносини та татарські наїзди на Україну. Дефензивна боротьба проти татар за відносно короткий час перетворилася в наступ українських козаків на татарські володіння і в колонізацію південноукраїнських земель. В творенні та оформленні нової суспільної групи, а згодом верстви, брали активну участь усі суспільні шари українського населення, а зокрема українська аристократія.

¹⁶) Wł. Tomkiewicz, «O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku», «Przegląd historyczny», vol. 37, Warszawa, 1948, p. 250.

РОДОВІД КНЯЗЯ ДМИТРА

Родоначальник

Михайло Збаразький-Вишневецький † по 1516,

х 1. Н. споріднена з родом Радзівіллів
х 2. Н. Н.

↓

1	1
Іван Вишневецький † бл. 1542 кор. дворянин 1522, староста ейшицький, ворнянський, чечерський, пропойський х 1. по 1516 Анастасія Семенівна Олізар (вдова по кн. Янушу Сангушкові) † бл. 1536 х 2. бл. 1538 Магдаліна Деспотівна † по 1570	Федько Вишневецький † 1549 стар. степанський х 1. перед 1530 Богданна Гольшанська-Дубровицька х 2. Марія Путятянка

↓

1	1	1
Катерина х Григорій Ходкевич, каштелян віленський, гетьм. Вел. Кн. Лит.	Дмитро Байда † 1563 організатор козаччини	Андрій † 1568, кашт волинський 1568, брацлавський 1572, воєвода волинський 1576 х Євфимія Вербицька † 1589

Умовні позначення:
х = одружений (-а), Н = ім'я невідоме, Н. Н. = ім'я і рід невідомі.

ПАПОВИЧА ВИШНІВЕЦЬКОГО

III Вишнівці, намісник брацлавський 1501-7

1

Грегор Вишневецький † 1533 стар. пропойський і чечерський 1524
х 1. Н. з роду господаря Стефана † перед 1523
х 2. перед 1533 Настасія Жилінська † перед 1535

2

Олександр Вишневецький † 1555 стар. речиський
х Катерина Скоруцянка † по 1568

↓

Від кн. О. Вишневецького пішла галузь Вишневецьких, що дала Кольці короля Михайла 1669, вона вигасла з його смертю 1673 року

1

Константин † 1574 кор. дворянин 1570, староста житомирський
х Анна Єлисавета з Вільхівця Сверцівна † 1582

1

Жигмонт † 1552 (?)

2

Олександра
х Іван Шимкович

↓

Княжа галузь роду кн. Івана Вишневецького вигасла із смертю литовського гетьмана Михайла Сервація Вишневецького 1744 року.

Розділ II

ПРОТИТАТАРСЬКА БОРОТЬБА І ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ

Черкаський староста О. Дашкевич був першим, що в 1533 році запропонував окремий проєкт про організацію двотисячного відділу козаків для боротьби з татарами. Він також запропонував побудувати на більших дніпрових островах козацькі кріпості-замки, щоб унеможливити татарам переправу через Дніпро.¹⁾ Як відомо, з проєкту Дашковича нічого не вийшло, а в 1550-их роках його реалізацією займався Д. Вишневецький.

Щоб докладно зрозуміти ролі татар в українському історичному процесі XVI ст., мусимо коротко зупинитися на значенні Криму та взагалі татарського воєнного потенціалу. У 1474 році кримський ханат визнав зверхність Порти. Підпорядковуючи собі Крим, Османська імперія здобувала ключ до України, Литви, Молдавії, Польщі та Московщини. Не можемо забувати також, що в XVI ст. Туреччина стояла в сенітї своєї слави. Починаючи від 1474 року, Україна була виставлена на періодичні грабункові наїзди татар. Тому розуміємо багатозначне твердження-запит історика А. І. Барановича, мовляв, «трудно сказати, чи менше потерпіла спустошена Україна в другій половині XVI і початку XVII ст., як Франція в часи релігійних воєн; один татарський набіг можна почислити на декілька років руйнуючої війни».²⁾

В деяких великих походах татари набирали біля сто тисяч невільників. Якщо до того додати зруйновані села й міста під час нападів, які мали безпосередній вплив на господарство й взагалі економіку України, тоді усвідомимо собі нищівну силу татарських нападів.³⁾ Згодом, по заснуванні Запорозької Січі, і впродовж XVII ст.

¹⁾ Bielski, «Kronika» (ed. Turowski), p. 1059.

²⁾ А. І. Баранович, «Население предстепной Украины в XVI веке» «Исторические Записки АН СССР» (Москва, 1950), ч. 32, стор. 215.

³⁾ В останні часи появилася цікава монографія М. А. Алекберлі, «Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков» (Изд. Саратовского университета, 1961). У цій праці автор досить докладно аналізує взаємини України з Кримом.

бачимо козаків часами в ролі союзників Криму. Крім того, не можна забувати господарських зв'язків Запоріжжя з Кримом, де козаци купували сіль та інші продукти. Це безперечно дало свій безпосередній вплив на зв'язки козаків із кримськими татарами.

В українській і російській історіографії загально прийнятий погляд, що в 1550 році Д. Вишневецький був старостою Черкас і Каніви М. Грушевський однак твердить, що в ті часи ці замки держав ки. Дмитро Сангушко, а в тогочасних документах є лише згадка, що старостою був ки. Дмитро, без подання прізвища. На думку М. Грушевського, Вишневецький був тоді заабсорбований організацією козащини.⁴⁾ І так до сьогодні це спірне питання не розв'язане через брак точних джерельних даних. Сучасна українська радянська історіографія намагається представити Дмитра Вишневецького, як ворога козацького руху, що він ніби основним завданням своїм ставив стримування козаків від протитатарських походів. Офіційний її репрезентант В. Голобуцький в своїй праці, «Запорожское казачество»,⁵⁾ як також у гаслі, «Запорозька Січ» в «Українській радянській енциклопедії» намагається джерельно підтвердити цю штучно спрепаровану й нитялисну гіпотезу радянської історії. Ось що він пише в «УРЕ»: «Заснування З. С. припадає десь на 40-і рр. 16 ст. За даними М. Бельського, спершу місцем розташування З. С. був острів Томаківка (побл. теперішнього м. Манганця Дніпропетровської обл.), за 60 км на південь від острова Хортиця...

«Створення З. С. за порогами викликало занепокоєння серед польсько-литовських і укр. феодалів. У 1533 на Петроковському сеймі черкаський староста О. Дашкович подав проєкт негайного спорудження фортець на дніпровських островах, де передбачалось поставити урядові залоги у 2 тис. чоловік. Але до здійснення проєкту загарбання запорізьких земель приступили пізніше, коли 1551 черкаським і канівським старостою став укр. магнат князь Дмитро Вишневецький. На чолі загону Вишневецький з'явився на Запоріжжі і збудував (бл. 1554-55) на острові Мала Хортиця фортецю. Посилаючись на цей факт, рос. дворянська і укр. бурж.-націоналістична історіографія створила версію, за якою Вишневецький був проголошений організатором запорізького козацтва і засновником-„фундатором” З. С., при чому збудована фортеця на острові Мала Хортиця ототожнювалася з З. С., а Вишневецький — з героєм старовинної укр. народної пісні козаком Байдою. Насправді фортеця на о. Мала Хортиця була заснована Вишневецьким для наступу на запоріжців».⁶⁾

Поминаючи вже фальшиву інтерпретацію проєкту Дашковича, з повною відповідальністю можемо ствердити тенденційність висновків Голобуцького, як рівно ж повне одностороннє натягнення історич-

⁴⁾ Грушевський, «Байда-Вишневецький...» (Київ, 1909), стор. 16.

⁵⁾ В. А. Голобуцький, «Запорожское казачество» (Киев, Госполитиздат УССР, 1957), стор. 72-73.

⁶⁾ «УРЕ», (Київ, 1961), стор. 181-182.

ного джерела — «Хроніки» Бельського. Вишени Бельського про козаків хронологічно відносяться до часів Стефана Баторія (1570-і рр.), а не до 1540-их років, як це хибно подає автор Бельський писав: «Jest i trzeci takowy (ostrów), który zowią Tomakówką, na którym najwięcej nizowi kozacy mieszkają, jakoż im stoi za najmocniejszy zamek...»; до цього острова відносяться ще й такі слова: «а на зимę до miast blizkich się rozchodzą, jako do Kijowa, Czerkas i innych, łódki swe na ostrowie na bezpiecznym miejscu na Dnieprze gdzie pochowawszy i kilkaset tam człowieka zostawiwszy na korzeniu, jako oni mówią, przy strzelbie, jakoż mają i działka swe...»⁷⁾

Хронологічно цей опис відноситься до т. зв. «війни Івоні» — себто по 1574 році, отже до часу, коли Вишневецького вже не було між живими. І саме на цьому джерелі Голобуцький сконструював свою гіпотезу, бажаючи протиставити козацькому замкові на Хортиці неіснуючу ще тоді Запорозьку Січ на острові Томаківці.

У своєму ранньому періоді козаччина проявила себе в різних видах, головне в дружинних формаціях під проводом окремих козацьких отаманів.⁸⁾ Дмитро-Байда Вишневецький був першим відомим в історії, який прив'язав українських козаків до певної території і вибудував козацьку твердиню. Про існування Запорозької Січі чи взагалі сталого козацького осередку за Дніпровими порогами до часів Д. Вишневецького немає жадних історичних джерел, а тому гіпотеза Голобуцького не знаходить підтвердження в історичних документах. Автор цих рядків припускає, що вже в першій половині XVI ст. окремі козацькі ватаги мали свої випадові бази на дніпрових островах і їх переносили з одного місця на друге в залежності від обставин. Проте, ці козацькі леговища не були Запорозькою Січчю, як це сугерує радянський історик.

В 1550-их роках Вишневецький став головним промотором організації козацького руху, головним завданням якого було унешкідливити татарську експансію і поставити твердий фундамент під козацьку організацію.

Виїзд до Туреччини

У 1553 році Д. Вишневецький несподівано виїхав до Туреччини. Як згадував кн. Острозький у листі до короля Жигмонта Августа, він виїхав «з усією своєю ротою, з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе».⁹⁾

Причини виїзду Д. Вишневецького до Туреччини ще до сьогодні

⁷⁾ «Хроніка» Бельського, стор. 1359.

⁸⁾ Формотворний процес українського козацтва аналізує автор в окремій праці, присвяченій ранній історії української козаччини.

⁹⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 16; Listy Zygmunta Augusta, p. 5.

відповідно не наслідчені. Грушевський припускає, що Вишневецький правдоподібно бажав опечерити на Туреччину проти татарського ханату, бо литовське правительство не дало йому відповідної допомоги. Проте на цю гіпотезу покищо немає безпосереднього джерельного підтвердження. Поїздка Вишневецького до Істамбулу належить до найбільш неясних і містерійних моментів його життя. Дехто намагався поставити під сумнів перебування Вишневецького в Туреччині, мовляв, це була лише поголоска, а фактично він подався на Зопоріжжя.¹⁰⁾ Проте в світлі джерел не підлягає сумніву, що Дмитро таки їздив до султана з певними пропозиціями та деякий час там проживав. У тогочасних французьких джерелах збереглася вістка про перебування Дмитра — «vaillant capitane» в Істамбулі.¹¹⁾ На думку Стороженка, у Туреччині Вишневецький був у 1554 році і проживав у Білгороді (Акерман),¹²⁾ проте це твердження необгрунтоване.

Тепер виринає перед нами основне питання — причина виїзду Д. Вишневецького в Туреччину. На думку А. Стороженка, причина лежала в непорозумінні Вишневецького з литовсько-польським урядом. Більш-менш таку саму позицію займає Яворницький, який пише, що Вишневецький по старому праву добровільного від'їзду служачих людей від короля поступив на службу до турецького султана.¹³⁾ На думку Голобуцького, Вишневецький їхав з наміром запропонувати султанові проєкт утихомирення запорожців, які весь час наїздили на турецькі посілості. Свою гіпотезу скріплює історик листом Жигмонта Августа до кримського хана Девлет-Гірея з 2 травня 1557, в якому король згадував, що Вишневецький одержав від султана багаті дари і обіцяв не допустити козаків чинити шкоди татарським чабанам.¹⁴⁾ На ділі Голобуцький невірно інтерпретує королівський лист, що його Жигмонт Август писав з інтенцією улегшити протитатарську діяльність Вишневецького, підкреслюючи його знайомство з турецьким султаном. Проте це не перешкоджує Голобуцькому витягувати для себе потрібні висновки, які представляють Дмитра як лютого ворога українських козаків. Що ціла життєва діяльність Вишневецького зовсім заперечує тезу Голобуцького — це радянського історика зовсім не турбує.

Також гіпотеза Яворницького про службу Вишневецького в турецького султана не знаходить джерельного підтвердження. Мабуть, найбільше близькою до правди є думка М. Грушевського, який твердив, що у Вишневецького «була ідея союзу на два фронти: опираю-

¹⁰⁾ З українських істориків лише Сенютович-Бережний у своїй статті, «Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід» заперечує поїздку Вишневецького до Туреччини. Це твердження джерельно не обгрунтоване.

¹¹⁾ Negotiations de la France dans la Levant par E. Charriere (Paris, 1858), vol. II, p. 632.

¹²⁾ А. Стороженко, цит. пр., стор. 526.

¹³⁾ Д. Яворницький, «История запорожских козаков», II (1895), стор. 21.

¹⁴⁾ Голобуцький, «Запорожское казачество», стор. 73.

чися на Литовсько-Польську державу і підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим». ¹⁵⁾)

У цьому не було нічого дивного, бо між Туреччиною і Кримом час від часу доходило до тертя і непорозумінь. ¹⁶⁾ Таку тактику стосувала деколи Московщина, яка провадила часто війну з Кримською ордою, а zarazом утримувала тісні зв'язки з Портою. ¹⁷⁾ Хоча гіпотеза Грушевського не знаходить прямого документального підтвердження, проте вона найбільше логічна на фоні протитатарської діяльності Вишневецького в 50-их рр.

Також тяжко встановити, чи з Д. Вишневецьким виїхала вся козацька дружина, чи лише він сам з людьми свого найближчого оточення. Відповіді на ці питання напевно лежать в неупорядкованому турецькому державному архіві. Румунський історик Йорга свого часу твердив, що Вишневецький прийняв турецьке підданство — на що немає жадних джерельних даних. ¹⁸⁾

Думаємо, що в плянах турецької поїздки Дмитра рівно ж відіграло ролю бажання Вишневецького пізнати Туреччину та двір падишаха. Як згадує Яворницький, ¹⁹⁾ польський король значно затримався виїздом Вишневецького, маючи на увазі непорозуміння Вишневецького з польсько-литовським урядом. Проте ці побоювання були безпідставними, бо вже в перших місяцях 1554 року Вишневецький приїхав на Україну. По повероті з Туреччини кн. Дмитро Вишневецький одержав королівську охоронну грамоту і в товаристві свого приятеля кн. Миколи Сенявського відвідав короля і поділився з ним враженнями з своєї поїздки, як також плянами протитатарської боротьби. Вияснення Вишневецького були прийняті, і він знову нав'язав відносно добрі взаємини з польсько-литовським урядом.

Козацька твердиня на острові Мала Хортиця

Повернувшись з Туреччини, Дмитро Вишневецький одержав Черкаське і Канівське староство. Рівночасно він зайнявся організацією козацької дружини, плянуючи в короткому часі побудувати козацьку твердиню на острові Хортиця. До сьогодні не устійнено дати побудови козацького замка. Грушевський відносив цю дату до початків 1550-их рр., ¹⁾ отже перед виїздом до Туреччини. Більшість українських істориків прийняла рік 1556 за рік збудування козацької твердині, що більше відповідає розвитку історичних подій. В «Енци-

¹⁵⁾ Грушевський, VII, стор. 116.

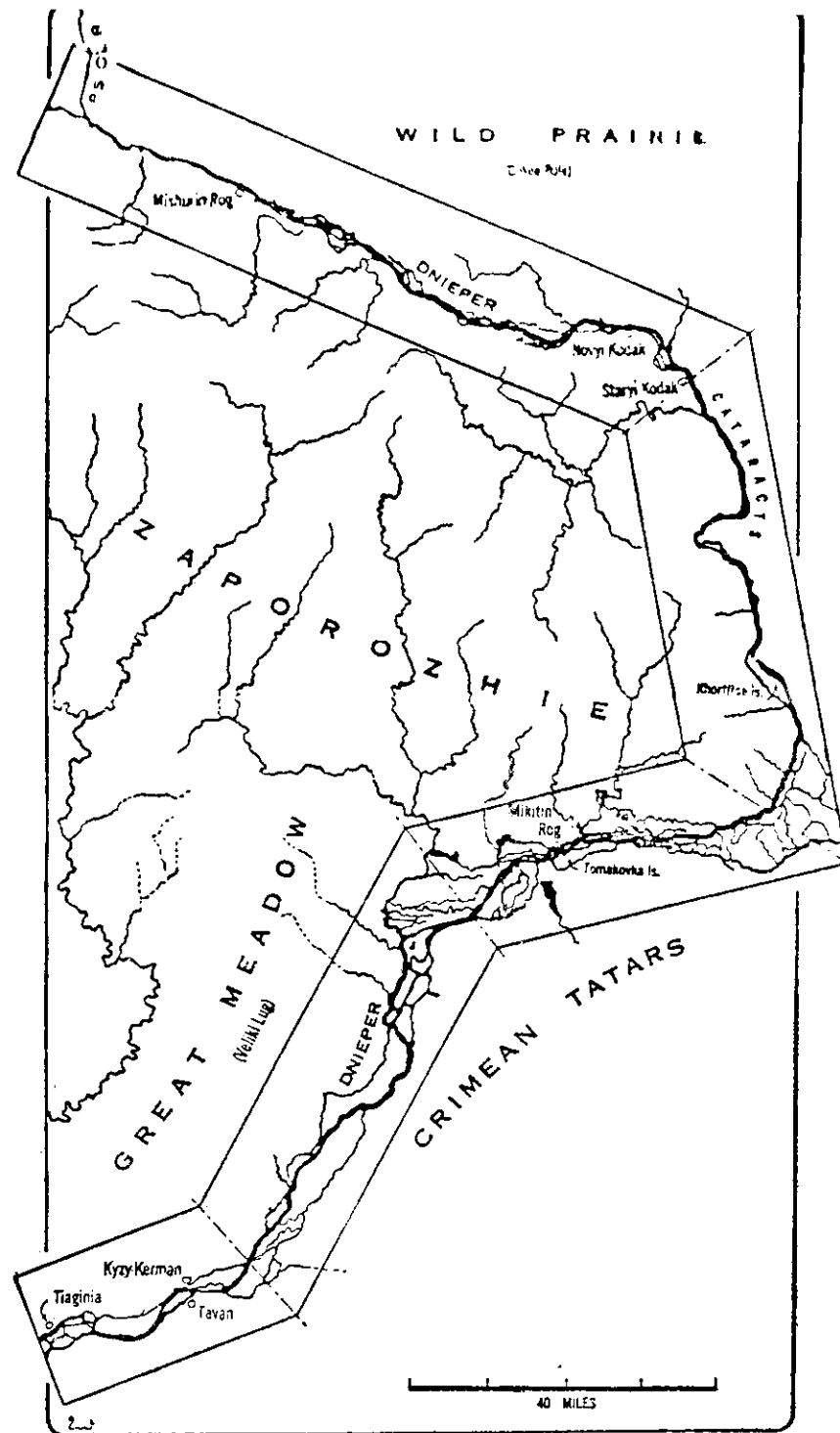
¹⁶⁾ Докладніше про турецько-татарські взаємини читач знайде в згаданій праці Алекберлі.

¹⁷⁾ Н. А. Смирнов, «Россия и Турция в XVI-XVII вв». (Москва, 1946), т. I.

¹⁸⁾ N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt (Gotha, 1910), vol. III, p. 112.

¹⁹⁾ Яворницький, цит. пр., стор. 22.

¹⁾ Грушевський, VII, 115.

Закрут Дніпра в XVI-му столітті.

кляпедії Українознавства» під гаслом «Запорізька Січ» читаємо, що «перша З. С. постала бл. 1552 р. на о. Мала Хортиця... її організатором був кн. Дмитро Вишневецький».²⁾ Як бачимо, автор того гасла уважає козацький замок на Хортиці за першу Козацьку Січ. На нашу думку, немає жадних даних уважати Хортицьку твердиню за першу Козацьку Січ, яка постала в 1570-их роках на острові Томаківці. Козацький замок на Хортиці ми уважаємо, як це було згадане раніше, першим прототипом козацької Січи, в якій розвивалося військове й господарське життя Запорозжців.

Що ж являв собою острів Мала Хортиця і яку роллю відігравав він в українській історії? Вже під 1103 роком у Повісті временних літ знаходимо згадку, що великий князь київський Святополк Ізяславич ішов походом проти половців в союзі з другими українськими князями і зупинився на «Хортичем острові»,³⁾ де відпочив з військом і далі подався на половців. В записках візантійського цесаря Константина Багрянородного (905-959) знаходимо деякі дані про Хортицю. Княжі війська під час походів проти степовиків завжди затримувалися на Хортиці і приносили богам у жертву півнів. Далі автор описує обичаї зв'язані з приношенням жертви.⁴⁾ Як бачимо, острів Хортиця, як і, можливо, інші дніпрові острови, відігравав дуже важливу роллю під оглядом стратегічним, як також географічно-економічним на шляху «із варяг в греки». Рівно ж відомо, що в 1224 році на Хортиці українські князі перед зустрічєю з татарами над рікою Калкою відбули нараду.

І взагалі в боротьбі з кочовиками цей острів відіграв визначну роллю. Не диво, що Вишневецький перебрав традицію київської княжої доби і вирішив побудувати козацьку твердиню на тому самому острові. Цим ще раз наглядно підкреслюється генетичний зв'язок між українським середньовіччям і козацькою добою. В козацьку добу, як і в княжу, — основною проблемою була боротьба з нападами степовиків.

У праці Станіслава Сарницького з 1585 року про Хортицю читаємо наступне: «остров положений в кориті Дніпра, славний з воєнного замка героя Вишневецького. Там він закріпив тривку підставу своєї могутности».⁵⁾

Спершу історики думали, що козацький замок був збудований на

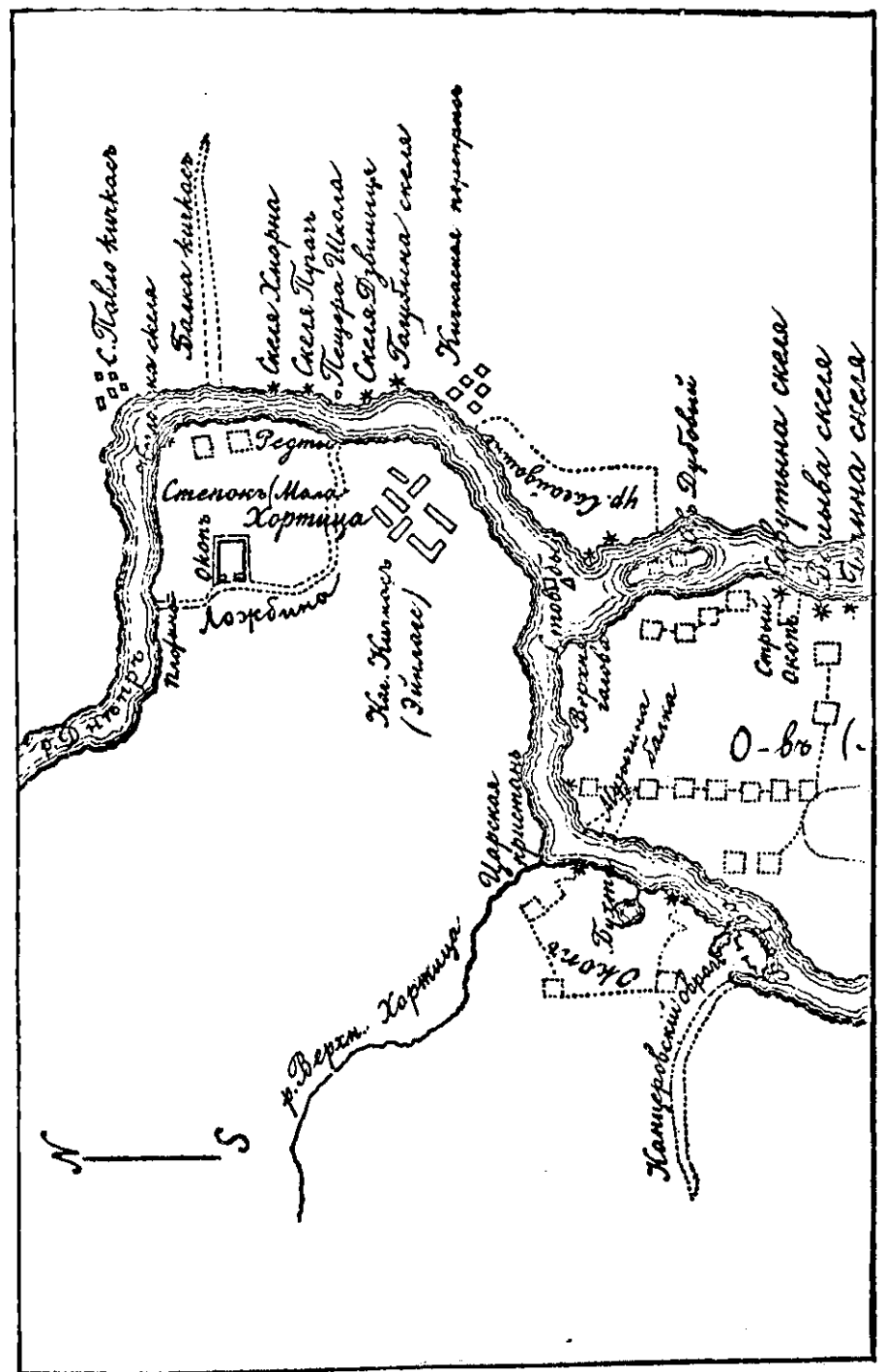
²⁾ ЕУ (гаслова частина), стор. 751-2.

³⁾ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. (АН СССР, «Литературные памятники», Москва-Ленинград, 1950), ч. I, стор. 184.

⁴⁾ Z Konstantyna Porfirogenety, «O zarządzie Państwa» w Monumenta Poloniae Historica (Lwów, 1864), Vol. I, p. 18;

Константин Багрянородный, «Об управлении государством» («Известия ГАИМК», вып. 91, Москва, 1934), стор. 10.

⁵⁾ «Insula est in alveo Boristenis, clara Wisniovecii herois oeconomia militari. Ibi enim sedem et firmamentum sui roboris stabilitaverat». — Vide et cf. «Descriptio veterae et novae Poloniae», sub voce «Chortycsa».

Положення острова Мала Хортиця
(з статті Л. Падалки: «К вопросу о существовании
Запорозжской Січи...». «Киевская Старина». 1894. XVI.)

острові Велика Хортиця.⁶⁾ Проте вже Еріх Лясота в своїм «Щоденнику» з 1594 року зазначав: «Пристали к берегу пониже острова Малай Хортицы, лежащего надалеке от первого; здесь находится замок, построенный Вишневецким лет 30 назад и в последствии разрушенный.»⁷⁾ Лясота залишив досить докладний опис острова, що в промірі двох миль був гористий і лежав дуже близько до острова Великої Хортиці. На сьогодні о. Мала Хортиця з'єднався з суходолом. Топографію острова докладно обговорює Л. Падалка,⁸⁾ як також Голобуцький.⁹⁾ До сьогоднішнього часу на південно-північній частині о. Малої Хортиці залишилися сліди кам'яних укріплень і залишки земляного валу. Ширина острова становила приблизно два кілометри з проміром приблизно 24 кілометри. Більшість поверхні острова була покрита густим дубовим лісом. Треба відмітити, що на долішньому Дніпрі, на Запорозжжі, було біля яких 250 малих острівців. З них найбільше знамі були: Томаківка, Тавань, Перун, Таволжанський, Манастирський, Скорбний і Велика та Мала Хортиця.¹⁰⁾ На згаданих більших островах козаки будували свою твердиню Січ, яку що деякий час переносили з одного острова на інший. Козацька твердиня Вишневецького була побудована з дубини, якої росло подостатком на острові. Жигмонт Август бажав, щоб Вишневецький держав сторожу проти татар і не допускав до їхніх частих наїздів, але рівночасно побоювався, щоб Дмитро не нападав на татарські селища та твердині. З кінця 1556 року донісся лист Жигмонта Августа до Радзівіла, в якому згадується, що найкраще було б Вишневецького стягнути з Хортиці й заманити дарунками до себе, а на його місце послати його стрічного брата.¹¹⁾ Проте королеві не вдалося привабити кн. Дмитра, який у той час зв'язався з московським царем Іваном Грозним, намагаючися втягнути його в свої протитатарські плани.

Співпраця з Іваном Грозним

У березні 1556 Іван Грозний вислав дяка Михайла Ржевського з великим відділом війська на Запоріжжя з наміром «добувать языковъ и розвѣдывать про кримскаго хана».¹²⁾ Офіційною підставою до похо-

⁶⁾ Яворницький, цит. пр., т. II, стор. 82.

⁷⁾ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I, стор. 185.

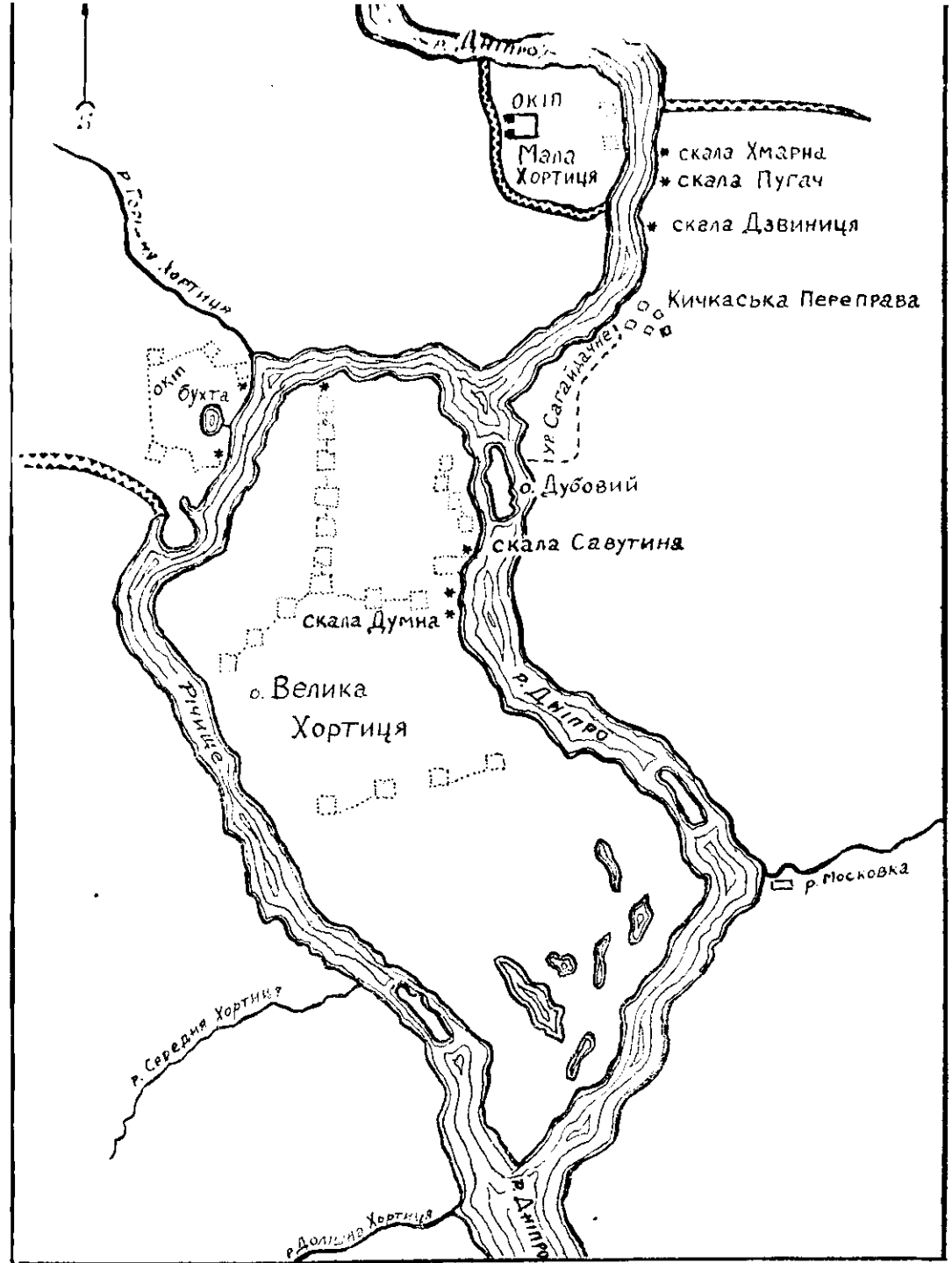
⁸⁾ Л. Падалка, «К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества», «Киевская Старина» (май, т. IV, 1894), стор. 261-264.

⁹⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 76-77.

¹⁰⁾ Докладний географічний опис запорізьких земель в XVI ст. знайде читач у праці О. Яблоновського, «Запороже», pp. 81-89, Pisma Aleksandra Jablonowskiego, v. III, Ukraina, Warszawa 1911.

¹¹⁾ Listy Zygmunta Augusta, p. 5.

¹²⁾ Яворницький, цит. пр., стор. 22

Дніпровий Низ, за порогами,
з островами Малою Хортицею і Великою Хортицею.

ду була вістка, що хан готується до великого походу на Московщину.¹³⁾ Грушевський догадується, що саме Дмитро Вишневецький був ініціатором цього походу, мовляв: «В дійсності, очевидно, подвинули до того московське правительство ради й представлення зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і плянів. І при великій обережності і неособливій скороспішності московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусів зачати досить давно перед тим — десь слідом по своїй візиті в Туреччині».¹⁴⁾

Звичайно, Вишневецький знав про наставлення польсько-литовського уряду до його протитатарських плянів, тому шукав союзника в Москві. Участь значного відділу козаків Д. Вишневецького в поході дяка Ржевського підкріплює згоди Грушевського про ініціативу кн. Дмитра. Тут zarazом треба підкреслити дипломатичний талант і здібність Вишневецького, який, знаючи про союз Литви і Польщі з Кримом, звернений проти Москви, саме використовує московську карту в боротьбі з татарами.

Поставу Вишневецького до литовсько-польського уряду краще зрозуміємо, коли пригадаємо, що Жигмонт писав кримському ханові: Вишневецький охоронятиме турецькі й татарські володіння, як також їх чабанів і улуси від московських козаків.¹⁵⁾ Сталося зовсім протилежне. Дмитро цілком не зважав на литовсько-кримське домовлення і нав'язав зносини з Іваном Грозним, плянуючи послабити або знищити кримську орду.

До московського війська М. Ржевського вислав Д. Вишневецький відділ козацького війська під проводом Михайла Єськовича і Млинського, як згадував Ржевський у своєму звіті з червня 1556 року: «на Днепре к нему пристали литовские люди, отаманы Черкасие, Млинским зовут, Д. А. Михайло Ескович, а с ним триста человек, каневских черкас».¹⁶⁾ Козаки Вишневецького прилучилися до військ Ржевського на Запорожжі. Об'єднані, московсько-українські війська на чайках виступили в похід на кримську фортецю Іслам-Кермен, на долішньому Дніпрі, де відбили від татар кінські табуни. Оволодіти самою фортецею було неможливо, бо замок був досить добре укріплений та мав сильну обсаду. Звідсіля вирушили об'єднані війська під Очаків, здобули місто, визволили багато невільників із татарської неволі, які приєдналися до козацького війська. Обвантажені татарським майном, зокрема здобутими гарматами, московсько-українські війська зачали відступ у напрямі на Запоріжжя. В поворотній дорозі були переслідувані турецькими військами, але зуміли від них відбитися, а деяку їх частину знищили. Під Іслам-Керменом заступив

ім дорожю старший кримський царевич (калга) на чолі великого відділу татарського війська. Зав'язалася гаряча битва, що тривала декілька днів. Козаки разом з московськими військами не могли приймати бою на чайках, тому укріпилися на великому Дніпровому острові і успішно відбивали всі атаки противника, упродовж повних 6 днів витримуючи напади ворога. На допомогу обложеним прибули деякі козицькі відділи, які в тому часі стаціонували за Запоріжжя. Вони розбили кілька невеликих татарських загонів недалеко від ворожих фортець і значно відтяжили козацько-московські військові сили. Користуючися з того, обложені зробили нічну вилазку, захопили татарські табуни коней, перегнали їх до себе на острів, а згодом перейшли на правий берег Дніпра й відступили до острова Мала Хортиця. Після цього московське військо подалося на Слобожанщину, а козаки залишилися зимувати на дніпрових островах.

У пізнішому листі кримського хана до великого литовського князя, писаному на весні 1557, подана невірна вістка, наче українським козакам помагали будувати хортицький замок москалі, мовляв:

«Козаки московские под Очаков минулого лета приходили и шкоду учинили, и после того... з розказанья господаря своего на нашим грунте на реце Днепре в острове Хортице замок забудовати мели...»¹⁷⁾

Тут маємо справу з звичайним перекинуванням фактів. Хортицький замок уже був збудований до московсько-козацького походу на Очаків. В 1556 році Вишневецький посилив свою кампанію проти татар і тим самим увійшов у конфлікт із польським і литовським урядом. Турецький султан у листі з 20 вересня 1556 до польського короля писав таке: «... na Ukrainie waszeczy nieiaki kniaz Dimitrasz, niespokojny zdrayca z tamtey strony przyszedlszy, zawdy w tamtych polach Dnieprowi przyleglych rozboystwem y różnemi zdradami się bawiając, że immieniem królewskim od Turków y inszych nam poddanych ludzi spasne wybiera, powiadaiając, po trzy po cztery sta różnych stad bydel przy inszych rzeczach y towarach ubogim ludziom zabierać zwyk».¹⁸⁾

В дальшому тягу того листа Сулейман приписував козацький очаківський похід Вишневецькому, а також ствердив, що через нього дуже терплять татарські й турецькі купці. Вкінці вимагав, щоб того «wspomnionego łotra» (Д. Вишневецького — Л. В.) скарати на смерть.

У другому листі з 10 вересня 1557 султан писав: «Daliśmy wam też znać przedtym, że na tamtey Ukrainie wszystkiego złęgo y łotrowstwa przyczyną jest Kniaś Dimitrasz, iakiś łotr, którego zagubić jest rzecz potrzebna».¹⁹⁾ В інших листах²⁰⁾ султан далі вимагав, щоб Польща якнайшвидше розправила з Вишневецьким. У світлі вищенаведе-

¹³⁾ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 139-140.

¹⁴⁾ Жерела до Історії України-Руси, том VIII (Львів, НТШ, 1908, стор. 27, документ ч. 19).

¹⁵⁾ Там же, стор. 31, док. ч. 20.

¹⁶⁾ Там же, стор. 32-33, док. ч. 22.

¹³⁾ Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI-XVII вв. (Москва 1946, стор. 90).

¹⁴⁾ Грушевський, Історія України-Руси, VII, стор. 118.

¹⁵⁾ Грушевський, там же, стор. 117.

¹⁶⁾ Полное собрание русских летописей, т. XII, ч. I, СПб, 1904, стор. 271-2.

них листів бачимо, що Дмитро в той час мусів розвинути не абияку протитатарську кампанію. Ці листи наче пожитують, наскільки хибна гіпотеза Голубовського, що Вишневецький мав тамувати протитатарську боротьбу українських козаків на запорозьких землях.

Насправді Вишневецький в той час був головним козацьким організатором і промотором протитатарської і протитурецької боротьби. Тим часом він переговорював з Іваном Грозним у справі спільної протитатарської акції. У вересні 1556 у Москву прибув посланець Дмитра, козацький отаман М. Єськович,²¹⁾ який запропонував конкретну співпрацю Вишневецького та Москви в справі винищення кримських татар. Московський цар із великою радістю прийняв висланця Вишневецького, прийняв його пропозицію військової служби та дав Вишневецькому грамоту й подарунки. Разом з Єськовичем Грозний відправив на о. Хортицю своїх посланців — боярських синів Андрія Щепотьєва і Нечая Ртищева,²²⁾ які мали скріпити взаємний договір. Тим часом дійшло до дуже напружених відносин між Вишневецьким і Кримом у наслідок його частих наїздів на татарські посілости.

Пізною осінню 1556 Вишневецький здобув турецько-татарську фортецю Іслам-Кермен, зруйнував замок, а гармати забрав і відправив у хортицьку твердиню. Хан спершу хотів заманити до себе Вишневецького подарунками,²³⁾ але це йому не вдалося. Отже в січні 1557 велике турецько-татарське військо на чолі з кримським ханом Давлет-Гіреєм напало на Хортицький замок, щоб його тотально знищити. Хан облягав козацьку твердиню понад три тижні, відрізуючи її від харчової доставки. Під час цієї облоги багато козаків загинуло. Проте ханові не вдалося здобути замок, він з дошкульними втратами мусів припинити облогу й подався на Крим.

Вишневецький звернувся за допомогою до Житмонта Августа, зазначаючи в листі про пошкодження замкових укріплень хортицької твердині, а також брак вогнепальної зброї, зокрема гармат. У відповідь король писав йому, що тішиться успіхами його боротьби, але наказував, щоб у майбутньому не дозволяв козакам наїздити на татарські посілости.²⁴⁾ Звичайно, така настанова Литви та Польщі до протитатарської боротьби козаків не могла задовольнити Вишневецького, який у той час зовсім здецидувався співпрацювати з Іваном Грозним і перейти до нього на службу. Пізнім літом 1557 року Девлет-Гірей вдруге обложив козацький замок. Цим разом, крім орди, в облозі брали участь турецькі та волоські війська. Вишневецький, беручи до уваги десятикратно переважаючі сили ворога, залишив з козаками острів Хортицю і подався на Черкаси. Татари зруйнували тоді козацький замок і відійшли до Криму. З Черкас писав Вишневецький І. Грозному: «он з Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что

корму не стало у него, и казаки у него разошлись...»²⁵⁾ В Черкасах і Каневі Вишневецький довше не затримався, а восени 1557 подістав до Москви, де мав зложити цареві присягу вірності, а заразом дістан у діичне володіння місто Белев з усіма прилягаючими селами, багато дарунків і десять тисяч рублів — дуже велику на той час суму.²⁶⁾ Це було рівнозначне з повним розривом Вишневецького з Литвою і Польщею.

Про період московської служби Д. Вишневецького залишилося відомо багато документів, так що його можна докладніше наświetлити. Іван Грозний цілковито поділяв пляни протитатарської боротьби Вишневецького, який став його головним дорадником у татарських справах. У січні 1558 року цар доручив Вишневецькому вибратися з п'яти-тисячним військом на Крим. Він мав іти шляхом московського походу 1556 року, тобто побудувати на горішнім Пслі човни й звідти плисти на Низ.²⁷⁾ Військам Вишневецького мав зі сходу допомагати Кабардинський мурза Канклич — великий ворог Криму.

Треба також підкреслити, що Дмитро плянував все ж таки втягнути в протитатарську лігу Литву, а тому за всяку ціну хотів розірвати союз між Литвою і Кримом. Для цього, за його намовою, цар вислав послів до Литви, які мали допровадити до миру між двома державами та до спільного протитатарського фронту. Спочатку пропозиція Грозного-Вишневецького знайшла сприятливий ґрунт серед українських і литовських магнатів і навіть обидві сторони погодилися на спільну протитатарську боротьбу, але опісля переговори розбилися через незгоду в справі політичних кордонів обох держав.²⁸⁾ На початку 1558 року Вишневецький вирушив у похід і в травні того ж року писав цареві, що дійшов до Перекопу, але не зустрів жадного татарського спротиву. Польський король своєчасно повідомив кримського хана про похід Вишневецького, та хан наказав татарам податися на короткий час в глиб Кримського півострова.²⁹⁾ Дмитро Вишневецький повернувся з козаками й московським військом на о. Хортицю, де зустрівся з прибулим московським військом під проводом М. Ржевського, І. Заболоцького й Ш. Кобякова, які привезли з собою провіант і великі запаси амуніції. Так Хортиця знову стала головною випадковою протитатарською базою. Вишневецький перегрупував свої війська, хворих вислав додому, а сам подався в Іслам-Кермен. Він згодом плянував піти походом за Перекоп на Козлов, про що повідомив царя.³⁰⁾ У відповідь Іван Грозний наказав йому прибути негайно до Москви,³¹⁾ а на Хортиці залишився із відділом війська дяк М. Ржев-

²⁵⁾ Полное собрание русских летописей, т. XIII, ч. I, стор. 286.

²⁶⁾ А. Стороженко, цит. пр., стор. 521; Соловьев, цит. пр., стор. 493.

²⁷⁾ Грушевський, цит. пр., VII, 121.

²⁸⁾ Докладніше про московсько-литовські переговори у Грушевського, VII, 122-123.

²⁹⁾ Яворницький, цит. пр., стор. 26.

³⁰⁾ Полное собрание русских летописей, цит. пр., стор. 296-297.

³¹⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 404.

²¹⁾ С. М. Соловьев, История России (Москва, 1960), кн. III, стор. 493.

²²⁾ Полное собрание русских летописей (СПб., 1904), т. XIII, ч. I, стор. 275.

²³⁾ Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 120.

²⁴⁾ Акты Южной и Западной России т. II, стор. 148-149.

ський. Цей захід царя став основою конфлікту Вишневецького з Москвою, який згодом закінчився повним розривом між ними.

В історичній літературі існує декілька гіпотез відносно причини відкликання Д. Вишневецького до Москви. На думку Голобуцького, І. Грозний не вірив Вишневецькому, бо в Москві «хорошо знали, що Вишневецький „израдил“ уже не одному государю и поэтому отнеслися к нему без особого доверия».³²⁾ Ця гіпотеза досить неправдоподібна, бо знаємо, як Вишневецького величаво приймали в Москві під час його приїзду та які дарунки він одержав. Д. Мишко добачає причину відкликання царем Вишневецького з Дніпра в тому, що «на Хортиці Д. Вишневецький підібрав найбільш відважних російських воїнів, яким дав завдання захищати Запоріжжя від татар, а решту відправив у Росію. Це, очевидно, послужило причиною того, що на початку 1559 року російський уряд відкликав Д. Вишневецького з Хортиці в Москву».³³⁾ Можливо, що цей розпорядок Вишневецького дійсно не подобався московському урядові, проте важко повірити, щоб це викликало аж таку гостру реакцію.

На думку Грушевського, дуже можливо, «що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі».³⁴⁾ Це правда, що під час походу Вишневецького Грозний вислав до Литви своїх послів, а згодом Жигмонт Август вислав до Москви окреме посольство в справі спішної протитатарської боротьби. Крім того, треба згадати, що Москва переговорювала з Кримом,³⁵⁾ для якого постать Вишневецького була дуже одіозна. Можна догадуватися, що надзвичайна популярність Вишневецького серед запорозьких козаків теж не мусіла бути до вподоби москалям, а до того могли вплинути певні непорозуміння між Вишневецьким і Ржевським та іншими московськими старшинами. В кожному разі Вишневецький відїхав у Москву, а плян його кампанії передали до реалізації московському воєводі Д. Адашеву. Прибувши в Москву, Вишневецький на короткий час поїхав у своє місто Белев. Ще того самого року Вишневецького вислали до Тули для оборони проти кримських татар, а в лютому того ж року він відїшов на Дін, де мав збудувати судна та підготувати похід на Керч. 3 квітня донісся лист Дмитра до Грозного, в якому згадувалося, що він розгромив біля Озова кримський відділ війська.³⁶⁾ У жовтні Вишневецький приїхав у Москву з черкеським мурзою Чурюком, який клопотався перед московським урядом, щоб черкесів прийняли у московське підданство. Взагалі Вишневецький з черкесами досить здружився, стараючися зрозуміти їхні потреби. В лютому 1560 року Грозний призначив Вишневецького роеворою п'ятигорських черкесів на Кавказі. Усунення Вишневецького від татарських справ, відірвання

³²⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 82.

³³⁾ Д. І. Мишко, Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. (Київ, АН УРСР, 1959), стор. 116.

³⁴⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 124.

³⁵⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 484.

Польський король Жигмонт Август II

Його від Дніпрових порогів, під українською козацтвом — приспінити його рішення зірвати з московським царем. Москва в той час майже виключно концентрувала свої сили на Лівонську війну, яка в 1561 році перетворилася на війну з Литвою.

Вишневецький вирішив повернутися на українські землі й далі працювати над організацією козацтва. У Москві виїздом Вишневецького досить схвилювалися. Іван Грозний вислав у Литву посланця Клобукова, якому був даний наказ: «Если спросят о Вишневецком, то отвечать: притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя как собака же, а государю нашему и земле убытка никакого не учинил».³⁶⁾ Цим, звичайно, Грозний бажав затушувати своє хвилювання з причини від'їзду кн. Дмитра — одного з найкращих організаторів протитатарської боротьби того часу.

Як бачимо, з Москвою Вишневецький розійшовся через те, що його відсунено від Запоріжжя, а його пляни протитатарської кампанії дано до реалізації московським полководцям. Така настанова московського царя приспінити поворот Дмитра Вишневецького на українські землі.

³⁶⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 522.

³⁷⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 557.

Розділ III

ВІД'ЇЗД У ЛИТВУ І МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Літом 1561 року Д. Вишневецький уже повернувся з Кавказу на Запоріжжя і розташувався в урочищі Монастирища, тридцять миль від Черкас. Він знову почав протитатарські походи, про що знаходимо широкі нотатки в дипломатичній кореспонденції з Константинополя від червня 1561 року.¹⁾ З першого липня того року донесла вістка, що «Дмитрашко (Вишневецький — Л. В.) з Тартарії, коли почув, що Ілал (турецький султан Сулейман II, 1520-1560 — Л. В.) вислав військо до Кафи, повернувся назад».²⁾ Це свідчить, що Вишневецький із своїм відділом козаків у липні 1561 року побував недалеко Кафи. Тим часом він вислав із Монастирського острова посланця до свого брата в перших, черкаського старости кн. Михайла Вишневецького, повідомивши своє бажання повернутися в Литовську державу. В листі він зазначив, що в Московщину подався під час перемир'я і що не мав жадних ворожих намірів проти Литви. Король прийняв Вишневецького і його друзів назад у кордони своєї держави та видав йому глейтовий (охоронний) лист від 5 вересня 1561 року, в якому читаємо: «Памятуя вѣрныя службы предковъ князя Димитрія Ивановича Вишневецкого, мы пріймаемъ его въ нашу господарскую ласку и дозволяемъ ему ѣхать въ государство нашей отчизны и во дворецъ нашъ господарскій для службъ нашихъ, не боясь строгости посполитаго права и нашего отъ господаря каранія и неласки нашей за то; можетъ онъ добровольно въ панствахъ нашихъ жить, пользуясь всякими польностями и свободой, какъ и другіе княжата, панята и обыватели панства нашего».³⁾

Одержавши охоронний королівський лист, кн. Дмитро деякий час проживав у свого кузена в Черкасах, а частина його козаків, які брали участь в очаківському поході 1556 року, була вислана на Ли-

¹⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes* (Romae, 1959), vol. I: 1550-1593, no. 7, pp. 33-34.

²⁾ *Ibid.*, no. 8, p. 34: ... «S'e ancho havuto aviso che il Dimitrascv di Tartaria, havendo inteso il soccorso di'il Signore mandava a Cafa, s'era ritarato di la alquonte giornate».

³⁾ *Акты Южной и Западной России*, т. II, стор. 155-157.

вонську війну, де вони одержали добру заплату.⁴⁾ По підході Д. Вишневецького із Запоріжжя більшість його козаків з Хортиці й других островів промишляли окремими ватагами або вступили на волость. На початку 1562 року Дмитро поїхав до Кракова, а згодом на сойм у Люблині. Всюди вітали його як героя і провідника протитатарської боротьби.⁵⁾ Вишневецький ще за життя тішився великою популярністю серед українських і польських низів і шляхти. У Кракові він зустрівся з багатим польським шляхтичем Ольбрахтом Ласким, який свого часу володів молдавською твердиною Хотиним. З ним увійшов у тісні зв'язки й дружбу. Тим часом кн. Дмитро захворів⁶⁾ і король віддав його під опіку своїх надворних лікарів. Це свідчить, що Жигмонт прихильно був наставлений до Дмитра. По видужанні Вишневецький далі продовжував розмови з Ласким на тему сусідньої Молдавії.

Молдавський похід

Ольбрахт Лаский, беручи до уваги кровний зв'язок Вишневецького з господарськими родами в Молдавії, намовляв його здобути збройною рукою господарський престол.⁷⁾ Перед Вишневецьким розкривалися нові обрії для реалізації його політичних планів. Він бачив у складній політичній міжнародній ситуації самотній вихід, що міг стати поштовхом для створення нової протитурецької і протитатарської сили на Сході Європи. Це було стратегічно-політичне опанування Молдавії, в якій проживало чимало українського населення. Слід пригадати, що протягом XVI століття Молдавія відіграла важливу роль в історії України. Лише впродовж другої половини XVI ст. козаки відбули понад двадцять більших походів у Молдавію. Починаючи від відомого повстання Мухи (1490-92) аж до часів Дм. Вишневецького, Україну віддавна лучили з Молдавією тісні культурні релігійні, політичні та економічні зв'язки.⁸⁾ Молдавія, як і Крим, стала лицарською школою для українського козацтва. Султан раз-у-раз скаржився Польщі про напади козаків на Молдавію і вимагав від польського короля жорстокої розправи з тими «розбійниками», «свавільними людьми».⁹⁾ Проте Польща та Литва в другій половині XVI ст. була заслаба, щоб спинити розвиток козацької організації або її знищити, тому козацькі виправи на Молдавію продовжувалися.

⁴⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 523.

⁵⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 523.

⁶⁾ Хроніка Бельського, стор. 1145.

⁷⁾ *Litterae Iuntiorum Apostolicorum...*, op. cit., pp. 46-47.

⁸⁾ Ці зв'язки автор докладніше розглядає в праці: «Українсько-молдавські відносини в другій половині XVI-го століття». Вони наświetлені і в недавно опублікованій монографії: Н. А. Мохов, *Очерки истории Молдавско-руско-украинских связей*, Кишинев, АН Молдавської ССР, 1961.

⁹⁾ Жерела до Історії України-Руси, т. VIII, док. ч. 1, стор. 1.

Не залишилося багато джерел, що вказували б виразно на причини молдавської виправи Дмитра Вишневецького, який вирішив здобути це допомогою козацької зброї молдавський господарський престол. Будучи господарем Молдавії, незалежної від турецького протекторату, кн. Дмитро міг контролювати степ і не допускати до молдавських наїздів татар на Поділля. Рівночасно з тим похід кн. Дмитра Вишневецького на Молдавію рівнозначний з першим поважнішим вступом українського козацтва на форумі міжнародної розгри політичних сил. Цей похід виразно вказував на постання нової політичної сили на Сході Європи — українського козацтва. Крім того, Дмитро Вишневецький був першим претендентом із українських князів на господарський престол Молдавського князівства. Яка ж була в той час внутрішня політична ситуація в Молдавії?

У Молдавії, яка під кінець XV століття стала фактично васалом Туреччини, дуже часто змінювалися володарі. Турецький султан фактично торгував престолом молдавського господаря, даючи грамоту правління тому, хто більше заплатив. Спроби деяких молдавських господарів, у яких час від часу обзивалося християнське сумління — зірвати з Туреччиною, кінчалися невдачами. Тут маємо на увазі часи таких господарів, як Петро Рарес, Стефан V Лакуста, Александр III Корнеа, Ілля II, Стефан IV Рарес та ін. Всі вони займали місце на молдавському престолі в 1530-50 роках.¹⁰⁾ У висліді Молдавія на переломі XVI століття економічно й політично була дуже тісно пов'язана з Туреччиною, чи точніше, знаходилася під тяжким турецьким пануванням на правах турецького протекторату.

У 1552-61 роках у Молдавії господарював Александер IV Лопушнянин (Alexander Loruşeanu), який ішов цілком на руку турецькому урядові. Уже в 1558 році на політичній європейській арені виринув Геракліт Деспот, грек із острова Самос,¹¹⁾ він зв'язався з вищезгаданим польським шляхтичем Ольбрахтом Ласким і за його допомогою прогнав свого попередника Александра IV Лопушнянина. У першій фазі боротьби Деспота за владу в Молдавії брали участь козаки. Молдавський хронікар Урехі подає, що військо Геракліта мало в своїх рядах німців, шведів і козаків.¹²⁾ Перший його похід проти Александра в 1560 році не повівся, і наемне військо розійшлося.¹³⁾ Але наступного року, в бою під Вербією, Геракліт на голову розбив свого противника та зайняв Молдавію.

Сам Геракліт (Despot Voda 1561-1563) був цікавою особою. Він залюбки розповідав, що походить із старовинного грецького роду. Ще перед зайняттям Молдавії, Геракліт подорожував по Франції, Пруссії,

¹⁰⁾ Докладніше про їхню діяльність див. Йорґа, *Geschichte des Rumaenischen Volkes* (Gotha, 1905), vol. I, pp. 375-388.

¹¹⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...*, op. cit., p. 45, no. 20.

¹²⁾ Gregoire Urech, *Chronique de la Moldavie* (Paris, 1878), p. 405.

¹³⁾ N. Jorga, op. cit., p. 391.

Польщі, де здобув загальні визнання за свою освіченість.¹³⁾ Він бажав заснувати в Молдавії латинський університет і почав заводити багато західноєвропейських інновацій до молдавського побуту. Це ж вкінці привело до загальної невдоволення молдаван, які недолюблювали чужинецьке оточення Деспота. Лаському, який фінансував наемне військо Деспота, він обіцяв великий грошовий дохід і zarazом зробив його «буркулабом» — намісником Хотина. Не зважаючи на високу освіту Геракліта та його добрі наміри піднести позем культурного життя Молдавії, молдавани вважали його чужинецьким зайдою. Саме тому молдавські бояри задумали усунути від влади Деспота й домовилися з Томшею (Stefan Tomşa 1563-64), який у той час командував усіма молдавськими військами та був довіреною людиною Геракліта. У свою чергу Ласький, який саме тоді посварився з Гераклітом, намовляв Вишневецького до молдавського походу. В похід на Молдавію вибрався Вишневецький літом 1563 року з 4 000 козаків.¹⁴⁾ Його помічником був «поручник Пясецький», мабуть, з польського роду. Вишневецький прибув над Дністер і там отаборився. Треба зазначити, що він ще не зовсім одужав. Згідно з домовою кн. Дмитро мав очікувати Ласького, який мав прибути з другим наемним військом, набраним з поляків. У той час у Молдавії розгорілася вже домашня війна між Деспотом і Томшею. Молдавські бояри вислали до Вишневецького послів з проханням визволити їх від панування Деспота та зайняти молдавський господарський престол. Можливо догадуватися, що вже тоді вони діяли з доручення Томші, який готував нову інтригу. Грушевський пише, що проти Деспота піднялося повстання під проводом Томші. І саме тоді подано Вишневецькому надію на господарство, бо деякі бояри не мали охоти мати за господаря Томшу.¹⁵⁾ На нашу думку, ця справа вимагає окремої перевірки. Нам нічого не відомо про якесь значніше невдоволення молдавських бояр Томшею після зрадницького схоплення Вишневецького. Тому думаємо, що молдавські бояри стояли в безпосередньому порозумінні з Томшею і діяли з його доручення. Такі думки насуваються нам у зв'язку з обставиною, що молдавські бояри не дораджували Вишневецькому брати з собою велике військо, мовляв, і без того віддадуть йому престол молдавського господаря.¹⁶⁾

¹³⁾ Йорґа присвятив діяльності Геракліта окрему працю п. н. Nouveaux materiaux pour servir l'histoire de Jacques Basilicok l'Heracleide, dit le Despote, Bucarest 1909.

¹⁴⁾ П. А. Куліш, История Воссоединения Руси (СПБ., 1874), т. I, стор. 61.

В одному анонімному італійському рапорті читаємо, що польський король призначив Вишневецькому і Лаському три тисячі кінноти та тисячу піхоти — з наказом, щоб вони вибралися воювати Московщину. Проте Вишневецькому була багато ближча справа Молдавії, і він із своєю тринадцятю кіннотою і декількома гарматами вибрався в Молдавський похід. Див. Litterae Nuntiorum Apostolicorum..., op. cit., 46.

¹⁵⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 125.

¹⁶⁾ Urech, op. cit., p. 429.

Тим часом Вишневецький скликав нараду козацьких старшин, де мали бути обмірковані дальші пляни військових операцій і молдавські чирросини. Загалом всі прихилилися до думки Пясецького, який радили не чекати приходу Ласького і вирушити в похід. Своєю порадою він обґрунтував фактом сердечних запросин від молдаван, як також тим, що не буде потрібно ділитися воєнною славою з другими, а Молдавію можна буде легко зайняти без Ласького. Треба ствердити, що в цей самий час Томша вдавав приятеля Деспота, не зважаючи на те, що в Молдавії прихильники Томші вже підняли повстання. Удаючи «приятеля принца», як згадує Урехі та Бельський, Томша подавав Гераклітові весь час фальшиві інформації, мовляв, Вишневецький ризикує з татарами вдерся в Молдавію і руйнує села та міста.¹⁷⁾ Тоді Геракліт вирішив переговорювати з Вишневецьким. Він вислав до нього послів для мирових переговорів. У заміну Геракліт обіцяв козакам тисячу коней і багато тисяч волів та овець.¹⁸⁾ За декілька днів над береги Дністра прибув Ласький з великим відділом війська.¹⁹⁾ До нього теж Деспот вислав послів з проханням, щоб він, як давній приятель, забув про непорозуміння і допоміг йому в цій складній ситуації, рівночасно прирікаючи заплатити давні заборговання. Ласький, розгніваний на Вишневецького за недотримання договору, вирішив допомогти Деспотові. Він звинув табір і рушив у бік Серету.

Тим часом Томша далі змальовував перед Деспотом похід Вишневецького в найчорніших барвах. Він доносив молдавському господареві про страшні напади козацько-татарського війська, які винищували населення Молдавії. У зв'язку з тим він просив Деспота дати до його диспозиції всю молдавську кінноту, обіцяючи розбити козаків і татарську орду. Деспот, нічого не передчуваючи, віддав під його командування всю кінноту з молдаван, наемних німців, мадяр і поляків,²⁰⁾ а сам залишився в сучавській твердині разом із своєю прибічною сторожею, що складалася з кількох сотень відважних вояків.

Про відкриту зраду Томші дійшли до нас два варіанти оповідань польських хронікарів — Бельського й Пашковського, що в деяких моментах себе взаємно заперечують. Пашковський в цю аферу змішав угорського короля Івана, який мав вислати на кордони Молдавії свої війська. На цю вістку молдавські бояри ніби «зрадили свого пана» і вимагали від Деспота висилки наемних військ за кордони Молдавії.

Під час маршу висланих військових частин молдавани ніби перебили всіх німців і тим самим Деспот залишився без найвірнішого війська. Опісля Томша з «ворніком» Мотоком виступили явно проти Деспота і винищили рештки вірних йому військових частин. По пе-

¹⁷⁾ Ibidem.

¹⁸⁾ Urech, ibid., p. 431.

¹⁹⁾ Ibid., p. 429, подано, що в Ласького було 15 000 війська. Це число, мабуть, перебільшене.

²⁰⁾ Ibid., p. 433; Litterae Nuntiorum Apostolicorum..., op. cit., v. I, p. 41.

ремозі над прихильниками Деспота Томша вирушив зі своїми силами назустріч Вишневецькому, який стояв табором недалеко Сучави.²¹⁾

Бельський подає більш менш ті самі відомості з деякими змінами щодо розправи Томші з наємними військами Деспота. Під час походу Томшо молдаване проголосили своїм «префектом», додаючи йому ім'я Стефана. Разом рушили під Сучаву з наміром зайняти місто і прогнати Деспота, який в той час ще не був свідомий молдавської зради. Ці оповідання здебільша з'ясовують поведінку Томші та його змову. Знаємо, що Геракліт незабаром довідався про зраду Томші, а тому замкнувся в Сучавській твердині і чекав там на свого суперника. З Томшею було все молдавське військо, а з Деспотом тільки його прибічний відділ.²²⁾

Томша обмінявся з Вишневецьким посланцями. Він заявив, що за короткий час усі бояри придуть віддати йому поклін і всі разом вирушать проти Деспота. Вишневецький не мав найменшого поняття про пляни Томші. Треба також додати, що він був хворий і тому навіть їхав не верхи, а на возі.²³⁾ Хитрий Томша домовився з кн. Дмитром, що вони зустрінуться близько Серету, де бояри зложать свою присягу. Як згадує хронікар, Вишневецький переходив міст на Сереті з малочисленними відділами, які не йшли в боевому ладі, а були розпорошені.²⁴⁾ Скориставши з того, Томша міг легко розбити козацьке військо. В додатку, як згадує Урехі, був дуже мрячний день, і це полегшило напад, який молдаванам цілком удався. На мосту молдаване з усіх сторін напали на козаків. Напад був зовсім несподіваний, і козацькі відділи не могли довго ставити організований опір. Козацькі війська були розбиті, і багато козаків попало в полон. Так розбилася молдавська концепція Дмитра Вишневецького, захопленого в полон, згодом він згинув геройською смертю в Царгороді.

Зовсім інша версія збереглася в цитованому нами анонімному італійському джерелі, що його треба прийняти з поважними застереженнями. Невідомий автор каже, що Вишневецькому молдаване казали, що він запізнився і вони вже вибрали собі господаря. Рівночасно радили йому вертатися «тишком-нишком» додому.²⁵⁾ Така поведінка обурила Вишневецького, і він назвав молдаван зрадниками. Вишневецький знав, що його військо менше від молдавського, що мало тисяч з п'ятнадцять, і вирішив напасти на них серед ночі з трьох різних сторін. Через те, що напад не удався, молдавські війська опісля за-

²¹⁾ Ibid., p. 434.

²²⁾ Negotiations..., op. cit., p. 733.

²³⁾ Яворницький, цит. пр., стор. 30.

²⁴⁾ Urech, op. cit., p. 434.

²⁵⁾ Litterae Nuntiorum Apostolicorum..., op. cit., «De rebus Ucrainae», p. 47: «Mandorno quelli Baroni, che prima havevano invitato il Viznoveschi, a dirgli ch'egli havena tardato troppo, et che già havevano eletto un Principe, al quale non poteano mancare, perciò l'essortavano a ritornarsene senz'altro strepito a casa sua».

атакували війська Вишневецького і вибили більше 2 000 козаків. Тоді Вишневецький утік і сховався в сусідньому лісі.²⁶⁾

В першу чергу цей рапорт був посланий правдоподібно членом п'ятиканської нунціятури в Польщі, отже сумнівно, щоб інформації були подані з особистої обсервації подій. Мало правдоподібно, щоб Вишневецький по невдалому оплянуванні наступу на молдавський табір чекав аж до ранку на те, щоб молдаване заатакували козацький табір і вибили дві тисячі вояків. Молдавські сучасні джерела виразно поділяють, що Вишневецький не сподівався жадного нападу, він їхав з козацькою кіннотою відбирати присягу вірності молдавських бояр. Конфронтуючи польські та молдавські джерела, знаходимо в них багато спільних описів, які заперечують достовірність італійського джерела. Тому ми схильні італійський документ уважати в деяких місцях неточним.

²⁶⁾ Ibid., p. 48.

Розділ IV

ПОЛОН І СМЕРТЬ Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Існує кілька версій про полон Вишневецького. Відомо, що він був ослаблений своєю недугою, а тому не мав великих надій на втечу. Дмитро сховався в стіжку сіна біля села Богосені, але один священик, який це побачив, віддав його Томші.¹⁾ У римській дипломатичній переписці того часу знаходимо анонімну реляцію,²⁾ в якій доволі докладно відтворено схоплення Вишневецького. Також у пізнішому творі про життя Деспота «*Vita Despothi Principis Moldaviae*» (1564-1568), зложеному у Львові, досить докладно описані події, пов'язані з молдавськими справами.³⁾ З цього твору довідаємося, що «як тільки Вишневецький усвідомив собі, що вся надія на перемогу і рятунок втрачена, зважився на втечу. Він навмання подався в ліси, вештаючись сюди й туди три дні. Вкінці, блукаючи, вийшов з гаю, обережно зійшов на гору, де зустрів його якийсь селянин. Запитаний цим, хто він є, Вишневецький звірився у своїй скруті, а за своє врятування обіцяв щедру нагороду та дуже щасливе життя. Цей селянин пообіцяв рятунок, прибіг додому, посадив Вишневецького на приготований віз, потайки одвіз його до Сучави та передав новообраному молдавському господареві Стефанові».⁴⁾

Томша дуже втішився схопленням Вишневецького і відіслав його разом з П'ясецьким і схопленими козаками до Царгороду, як подарунок султанові.⁵⁾ Деяким в'язням Томша повідрізував вуха, носи та

¹⁾ Urech, op. cit., p. 439.

²⁾ Relatio de rebus Valachiae deque Principibus eius et luctis de possessione huius Provinciae, nec non de Duce Demetrio Vyšneveckyj, dicto «Baida», eius captivitate in Valachia et morte Constantinopoli per manus turcarum...; vide: Litterae Iuniorum Apostolicorum..., op. cit., 45-49, nr. 20.

³⁾ Vita Despothi Principis Moldaviae, op. cit. pp. 49-54, nr. 21.

⁴⁾ Ibid., p. 51: «At ubi Vesgoveschi totam videt amissam spem victoriae et salutis, consulit fugae, cinfertque sese praecipue in nemora, trium illic ducens moram dierum. Postremo vagus egreditur nemore offenditque finite montem hicque fit obvius illi quidam rusticus. A quo interrogatus, quisnam foret, ille detecta sibi sua conditione promittit ingentes divitias, summamque beatitudinem, modo illum salvum reddat. Spondit illi rusticus ei salutem, et accurrens domum inducto currum illum conscendere facit, atque secreto in Sodiava deducit, et novo Principi Stefano, ab illis clecto, affert».

⁵⁾ Kronika polska Marcina Bielskiego, vol. 2, p. 1147.

відіслав шпал на Україну. Тим часом Деспот теж гинув трагічною смертю. Він вийшов із сучавського замку в парадній книжній одязі назустріч натовпові молдаван. Його на місці зарубали.⁶⁾ Звичайно, Йорга в своїй Історії не згадує про зраду Томші, він лише стверджує, що «In einem Treffen mit dem stackeren Heere seines Nebenbuhlers wurde er am Serethfluss gefangengenommen».⁷⁾ Йорга дуже часто одночасно похвалював невідомі для румунської історіографії події.

Про переміщення Вишневецького в Царгороді дійшла тогочасна французька дипломатична кореспонденція, і на її основі можна відтворити деякі фрагменти з кінцевого етапу життя Дмитра Вишневецького. Перш усього французький дипломат писав, що кн. Дмитро (в оригіналі «Дмитрашко») увійшов у Молдавію з 6 000 козаків. У Царгороді, як виходить, були так добре поінформовані про пляни Вишневецького, що султан велів беглербесві Греції вирушити з кількома тисячами яничарів на Молдавію.⁸⁾ П'ятнадцятого жовтня 1563 року французький посол писав, що «бідний Дмитрашко повинен прибути із своїм товариством сьогодні або завтра». Посол догадувався, що Дмитрові «зроблять декілька прикростей» і рівночасно хибно подає, що «люди Дмитрашка всі були поляками».⁹⁾

Цей самий інформатор доносить, що в зв'язку з зрадливим схопленням Вишневецького «поляки взяли за зброю, щоб помститися за несправедливість». Без сумніву, тими «поляками» були козаки, як і деякі відділи Ольбрахта Лаского, які намагалися визволити з рук молдаван Геракліта, не знаючи про його смерть. Дев'ятнадцятого жовтня француз писав, що «бідний Дмитрашко тількищо прибув, як його величство султан наказав його вбити разом із іншим бароном з Польщі, який називався Пісоніцкі (П'ясецький — Л. В.), що за своє життя давав баші 20 000 дукатів. Решту його вояків послано на галери, крім одного, який служив Деспотові — його повішено».¹⁰⁾

Оце всі дані, що дійшли з французької дипломатичної переписки. У згаданій львівській записці про смерть Вишневецького читаємо, що автор цього оповідання (анонімного) бачив обох — Вишневецького і П'ясецького, завішених залізними гаками «на хресті смерті». Вони впродовж трьох днів були живі. Третього дня на наказ султана цільними пострілами вкоротили їм життя, а решту бранців засудив він на кару.¹¹⁾ На основі переказів очевидців досить докладно відтворено

⁶⁾ Jorga, Geschichte des Rumaenischen Volkes, vol. I. p. 393.

⁷⁾ Id., Geschichte des Osmanischen Reiches, vol. III, p. 112.

⁸⁾ Negotiations, op. cit., p. 733.

⁹⁾ Ibid., pp. 741-742.

¹⁰⁾ Ibid., p. 42.

¹¹⁾ Litterae Nuntiorum..., op. cit., p. 52, doc. nr. 21: «Horum videbat duos Visnowiecki et Pioseschi in supplicio crucis ferreo hamo sub mentoposito pensos, qui triduo fiunt superstites, tercio die iussu Caesareo sagittis solvunt vitam, cacteros addamnat»....

смерть Вишневецького. Бельський¹²⁾ переказує оповідання очевидця, мовляв, султан Сулейман II велів Вишневецького й Писецького почіпити на гаках на тім розі, як їхати до Галати. Писецький вмер легшою смертю, бо, падаючи з башти, зачепився за ребро і був обернений головою вниз. Натомість Вишневецький зачепився за ребро, звернений головою вгору. На гаку прожив він три дні, але тому що весь час проклинав мохаммеданську віру, турки його застрілили з лука.

Вишневецький, споріднений з господарським домом Стефана Великого, пригадуючи співпрацю молдаван з українськими козаками на кінці XV і початку XVI ст., аж ніяк не припускав такої зради з боку молдавських бояр. Урехі твердить, що «в дійсності ніхто перед ним не зазнав подібної зради».¹³⁾ Від того часу датується своєрідна ненависть козаків до зрадливих молдаван. Смерть Вишневецького мала величезний вплив на дальші козацькі молдавські походи. По його трагічній смерті почали творитися легенди й перекази, що ширилися не тільки в українських, але й у польсько-литовських колах¹⁴⁾ і чеських¹⁵⁾ Вишневецький в очах свого народу та чужинців став символом відваги, одчайдушного героїства і самопосвяти. Кілька десятків років пізніше незнаний автор у жалібному вірші «Epicedion»,¹⁶⁾ на пам'ять князя Михайла Вишневецького, згадуючи про цілий рід Вишневецьких, про Дмитра писав наступне:

«Książę Dymitr iak wielkiey, bywał przeważności,
Y zacny a mąż wielki, y mężney dzielności.
Nie byli mu nic srodzy tu ci Besurmani.
Ni drapieżny Tatarzyn, Turcy zawoiami.
Krwawił szablą wiele kroć, na głowie zawoie,
A s Tatory zaś miewał, częste krwawe boie.
Dobycwał go Czar Krymski, mocno na Chorcy, cy,
Tam szturmując Tatarzy, pobićci nędznicy
Iż z wielką zelżywością, nazad odstąpili,
Jańczarow Tatar zacnych, wiele utracili.
Pełno go w Turcech było, pełno go y w Moskwie,
Którego potym zdradził, zły naród Wołoski.»

Цей сучасний поетичний документ яскраво віддає життєву настанову князя Дмитра Вишневецького.

Запорозький козак

¹²⁾ Bielski, p. 1148.

¹³⁾ Urechí, op. cit., p. 439.

¹⁴⁾ Грушевський, Сучасна вірша про невою Вишневецького (Записки Українського Наукового Т-ва в Києві, кн. X, 1912), стор. 15.

¹⁵⁾ J. Kunvaldski, Písné chval božských k slavnostem a památkam vejročnim i nedelním prindlezjicy (Olomouc, 1576).

¹⁶⁾ Стороженко, Стефан Баторой и днепровские козаки, цит. пр., стор. 216-217.

Розділ V

БАЙДА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ І ПОЕЗІЇ

Народна творчість є одним із важливих допоміжних історичних джерел для реконструкції історичних явищ або інтерпретації досліджуваної історичної особистості. Зокрема українські історичні пісні й думи козацького періоду, що є складовими частинами українського лицарського епосу, поповнюють історичний дослід багатими матеріалами історично-побутового опису даної доби. В народній творчості відзеркалюється душа народу — його радощі й смутки, перемоги й поразки, що становлять основну частину історичного існування народу.

Звичайно, тут треба зауважити, що народна творчість, зокрема історичні пісні, створені в вирі боротьби, війни, чи революції, не завжди об'єктивно передають в поетичній чи прозовій формі історичну подію, проте вони є допоміжним фактором у відтворенні даної історичної доби та її духового обличчя, а зокрема народної психології. Такі думки насуваються авторові при опрацюванні цього розділу, в якому перш за все наголошується історичний аспект народної творчості, а не літературний, що належить до компетенції літературознавців.

Героїчна смерть кн. Дмитра Вишневецького стала джерелом народної творчості, що головне проявилася у формі переказів та історичних пісень. Грушевський пише: «В кругах українських, польських, литовських по гарячих слідах події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, різними поетичними подробностями розцвічених формах».¹⁾

Вишневецький став героєм жалібної пісні, вписаної в рукопис Матвія Пійонтка (Ріатка), професора краківської Академії, в 1560-их роках.²⁾ Згодом ті перекази, як ми вже згадували, перенеслися в

Чехію й інші слов'янські країни. Змістом цих літературно-історичних пам'яток була смерть Вишневецького в Царгороді. Дмитро Вишневецький три дні висів на гаку, глузуючи з мохаммеданської віри та обичаїв. Тому турки вкоротили йому життя і на третій день його застрілили за наказом султана. Щоб одідичити відвагу й завзяття Дмитра, турки розділили між собою його серце та з'їли.

Ця оповідання виступає в різних варіантах. В одному із них султан старався намовити Вишневецького прийняти турецьку віру та одружитися з його донькою. Проте Дмитро погордив смертю, а пропозиції султана не прийняв. Він волів радше вмерти, як зрадити свою віру і свій народ. Опісля Дмитра повісили на гаку, де він мучився три дні. На третій день він попросив подати йому лук і стріли та постріляв султана з його родиною.³⁾

Ці народні перекази стали основою історичних пісень. Загальновідомо історичну пісню про «Байду», що дійшла до нас у різних варіантах,⁴⁾ більшість дослідників вважає за народний твір, присвячений Дмитрові Вишневецькому і його смерті. Подаємо одну з найбільш поширених версій:

В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда горілочку;
Ой п'є Байда — та не день не два,
Не одну нічку тай не годиничку.
Цар турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!»
«Твоя царю, віра проклятая,
Твоя царівна поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки!
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повісіте,
На гак ребром зачепіте!

³⁾ Різні перекази зібрані в Несецкого, Herbarz Polski (1842), vol. IX, pp. 351-352.

⁴⁾ В. Антонович і М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа (Київ, 1874), т. I, стор. 145-148.

Варіанти цієї пісні в вищевказаній праці, також у праці М. Халанського, «Малорусская дума про Байду» в XVI-му томі «Сборника» Харківського істор.-філол. Товариства, 1908; Івана Франка, Студії над українськими народними піснями (Львів, 1913); Тексти цієї думи також знаходимо в К. Грушевської, Українські народні думи. Спеціально народною поезією про неволю Д. Вишневецького займався М. Грушевський в двох своїх працях: «Сучасна вірша про неволю Вишневецького» і «Байда Вишневецький в поезії й історії».

¹⁾ Грушевський, Байда Вишневецький в поезії й історії, стор. 4.

²⁾ Ludwika Szczerbicka, «Siedemnaftowieczny Fragment Dumy o Dymitrze Wisniowieckim». «Slavia Orientalis» (Warszawa, 1960), vol. IX, no. I, p. 16.

Ой висить Байда ти й кидатися,
 Та на свого джуру поглядис:
 «Ой джуро ж мій молодесенкий,
 Подай мені лучок та тугесенкий:
 Ой бачу я три голубочки —
 Хочу я убити для його дочки!
 Ой як стрілив — царя вцілив,
 А царицю — в потилицю,
 Його доньку — в головоньку».

Як бачимо, Вишневецький-Байда представлений в народній пісні як веселий, але zarazом лицарський чоловік. Питання тотожності народного Байди в Дмитром Вишневецьким ще досі остаточно не розв'язане, і на цю тему між українськими істориками та літературознавцями провадилася жива виміна думок. На думку М. Возняка, «ця основна тема підходить так близько до оповідання сучасника Бельського про смерть Вишневецького, що треба віднести пісню до Дмитра Вишневецького, тим більше, що є варіант пісні, де нема мови про байдикування Байди й бажання султана мати його своїм зятем».⁶⁾

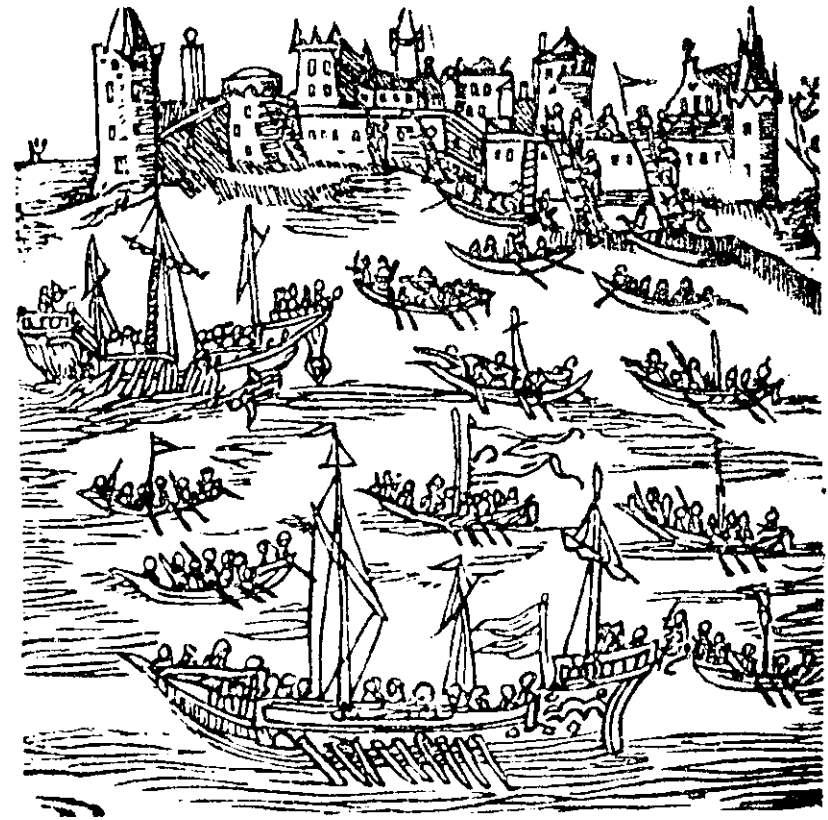
Для Грушевського неясно представляється заміна імени Вишневецького йменням Байди:

«Чи се було його дійсне прізвище, як приймає дехто, і під яким він перейшов у традицію? Ми в ніяких інших вістках не стрічаємо його з тим прізвищем, але се не може вповні служити доказом, що такого прізвища не було. Та можливо, що маємо тут типове імя козака-одчайдуха, яким підмінено в пісні історичну постать Вишневецького».⁷⁾

На нашу думку, першим кроком до роз'яснення цієї проблеми було б визначення хронології «Байди» — себто треба уточнити дату створення місні, як також проаналізувати з мовного боку зміст слова «байда», «байдувати».

Якщо йдеться про постання історичних пісень, дум, то першу згадку про історичні пісні знаходимо в історичних аналах польського історика Сарницького під роком 1506, який писав:

«Під час того (бою — Л. В.) впали побіджені волохами два молоденькі брати, юнаки хоробрі й войовничі. Про них ще й сьогодні співаються сумні пісні, що їх руси називають думами. При цьому співці напереміну то проти себе наступають — то відступають і жалісним голссом, жестикулюючи, виражають те, про що співається; а гурт селян теж на флейтах жалісно грає, наслідуючи тужливою мелодією тут і там голосіння».⁸⁾

Наступ козаків на чайках на оборонні мурі Кафи в 1616 році
 (гравюра із 1622 р.)

⁶⁾ М. Возняк, Історія української літератури (Львів, 1924), т. III, стор. 462.

⁷⁾ Грушевський, Байда Вишневецький... стор. 6.

⁸⁾ «Per idem tempus duo strusii fratres, adalescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt. De quibus etiam nuni elegiae, quis dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem metantium, id quod canitur,

Отже постановля дум треба віднести до кінця XV і початку XVI століття. Звичайно, слід погодитися з твердженням літературознавців, що українські думи і історичні пісні своїм корінням сягають у народний героїчний епос Київської Русі.⁹⁾ Беручи до уваги трагічно-героїчну смерть Вишневецького в Царгороді, як також те, що він був улюбленцем народним і одним із головних організаторів козаччини, важко припустити, щоб по його смерті не появились пісні, що оспівували б його лицарську поставу. І саме підкреслюючи цей психологічний аспект, а також зважаючи на історичні дані про смерть ки. Дмитра, які частинно сходяться із описом його смерті в пісні — ми гадаємо, що «Байда» з думи покривається з історичним Дмитром Вишневецьким.

Тепер декілька завваг відносно дефініції слова «байда» і «байдувати». У словнику Б. Гринченка читаємо, що «Байда» означає: «гуляка, безпечний человек».¹⁰⁾ Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький в Українсько-німецьким словнику слово «байда» перекладають німецьким значенням: *grosse Brotschnitte* (байда хліба); *Taugenichts* (нероба).¹¹⁾ І. Франко в праці «Галицько-руські народні приповідки» Львів, НТШ, 1901) теж наводить зворот «байда хліба». Я Рудницький в своєму новому словнику перекладає вираз «байда» англійським значенням: «idle», «drone», «good for nothing».¹²⁾ З «байди» витворилися: «байдики бити», «байдувати», «байдикувати», «байдиги плести». Німецький славіст Макс Фасмер, аналізуючи етимологію слова «байдак», «байду» означає як «die Barke» в діалекті, а «байдуга», як «sorgloser Mensch».¹³⁾

Проте в XVI столітті й опісля вираз «байдувати» мав також інше значення: «іти на байдаки», а точніше — керувати байдаком, козацьким човном. Так у словнику В. Далья знаходимо пояснення, що байдачити — значить «итти на байдаки или барки в работу».¹⁴⁾ В деяких варіантах «Байди» знаходимо такі рядки:

Лучше ж мені сім рік байдувати,
Аніж твою дочку та за себе брати.¹⁵⁾

cxprimentes; quin et tubiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilimus haec eadem imitando exprimit».

⁹⁾ М. Рильський (гол. ред.), Українська народна поетична творчість (Київ, Академія Наук Української РСР, 1958), т. I, стор. 424.

¹⁰⁾ В. Д. Гринченко, Словарь украинского языка (Київ, 1907), т. I, стор. 20.

¹¹⁾ Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький, Українсько-німецький словник (Лайпціг, Отто Гаррасовіц, 1943), стор. 17.

¹²⁾ J. V. Rudnytskyj, An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language (Winnipeg, Ukrainian Free Academy of Sciences, 1962), Part I, p. 53.

¹³⁾ Max Vasmer, Russisches Etymologisches Wörterbuch (Heidelberg, 1953, vol. I, p. 40.

¹⁴⁾ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка (Москва, 1903), т. I, стор. 98.

¹⁵⁾ Антонович і Драгоманов, цит. пр., стор. 152.

Себто краще сім років бути прив'язаним до байдаки і нести час бути на воді ти веслувати, як женитися на султанській дочці. Це по-начому більш логічне, бо сім літ «байдувати» себто «лінохунати» і провадити неседе, гуляче життя — це зовсім не тяжка праця. А творці пісні про «Байду» саме йшлося, щоб підкреслити контраст між тяжкою працею і перспективами легкого життя в Туреччині. Відомо, що така інтерпретація значення слова «байдувати» спричинилася до кращого розуміння змісту історичної пісні «Байда».

Навірніше було б дослідити етимологію цього слова, що, за Фасмером і найновішим польським словником,¹⁶⁾ походило з орієнтальних мов.

Автор, маючи це на увазі, звернувся до орієнталіста С. L. Geddes-a, професора Кольорадського університету, і одержав цікаве пояснення слова «байда», яке в класичній арабській мові мало подвійне значення. Отже «байда» значить — яйце будь-якої птиці, а зокрема яйце страуса, який відрікся цього яйця. Образний зворот: «huwa bayda al-balad», уживаний в непохвальному, зневажливому розумінні, значить: «He is like the egg of the ostrich from which the young bird has come forth, and which the male ostrich has cast away so that men and camels tread upon it».

Проте вислів «bayda» також уживається в похвальному значенні. З записки Geddes-a читаємо: «It can also be used in praise meaning, „He is like the ostrich's egg in which is the young bird” (because the male ostrich in that case protect it), or, „he is unequalled in nobility; he is a lord (or chief)”, or, „he is a celebrated (or well-known) person” (E. W. Lane, Arabic-English Lexicon, I, 282 b)».¹⁷⁾

Як бачимо, слово «байда» в арабському мало подвійне значення, як слово «байдувати» в староукраїнському. Проте для повного «родоводу» виразів «байда — байдувати» слід ще сконфронтувати перський словник, в якому багато спільного з арабським.

Відомо також, що козаки своїм співтоваришам надавали прибрані прізвиська, що своїм змістом підкреслювали певну здібність, або спеціальну рису характеру даної людини. Дуже можливо, що Дмитро Вишневецький, як визначний провідник козацьких водних і суходільних походів, саме мав надане ім'я Байда і під тим народним прізвиськом увійшов в українську народну творчість. Звичайно, наші висновки не претендують на непомильність і вичерпність. Однак віримо, що при співпраці істориків, літературознавців і мовознавців цю проблему вдасться розв'язати.

Натомість Голобуцький, який у праці «Запорожское козачество» виступає якимсь патологічним ненависником Д. Вишневецького, твердить априорі, що деякі історики думають, що народ у думі про Байду

¹⁶⁾ Słownik Języka Polskiego (Warszawa, Polska Akademia Nauk, 1958), vol. I, p. 299.

¹⁷⁾ Записка проф. С. L. Geddes-a від 11. X. 1962.

оспівував Д. Вишневецького і що «буржуазні історики» зовсім не рахувалися «з реальними даними».¹⁸⁾ Він вважає, що «отжоджеставленіє Дмитрія Вишневецького с героєм народної думи Байдой лише-но- как видим (? — Л. В.), всякого основания, точно так же, как и версия об основании Сечи».¹⁹⁾

Які ж «реальні дані» має Голобуцький? Він в першу чергу порівнює «Байду» з історичними піснями росіян, болгар і сербів і знаходить спільні мотиви. Отже невдало повторює те, що зробили М. Халанський і М. Грушевський, лише на них не посилається. Загально-відомі речі, що існують в сербсько-болгарському епосі паралельні пісні до Байди, зокрема сербська пісня про Секула. Проте, як удадо зазначив Возняк, «усе таки в українських піснях відмінна її основна тема, а саме люта смерть козака за те, що не хотів потурчитись, одначе, висячи на гаку, мститись над турками».²⁰⁾ А навіть, якщо в інших слов'янських країнах існують подібні історичні пісні,²¹⁾ то це зовсім не доводить, що дума про Байду не присвячена Д. Вишневецькому.

В дальшому Голобуцький²²⁾ твердить, що оповідання Бельського про смерть Вишневецького зовсім інше від донесення нами цитованого французького дипломата з Царгороду. На думку Голобуцького, француз мав точну інформацію і, може, навіть був свідком страти Вишневецького, а Бельський писав своє оповідання із вторых и третьих рук».

Передусім Бельський зовсім не заперечує оповідання француза. В реляції останнього було зазначене, що турецький султан наказав убити Вишневецького, але звітодавець не входить в деталі страти. Отже він зовсім не заперечує оповідання Бельського, базованого на розповідях сучасників. Навпаки, реляція Бельського збігається з іншими цитованими нами італійськими й латинськими документами, в яких знаходимо майже той самий опис смерті Вишневецького, що в Бельського. Звичайно, в «діалектичній логіці» Голобуцького важко дошукатися пошани до історичних джерел, а втім, мабуть, італійські документи йому були невідомі.

Автор цих рядків спочатку гадав, що радянські історики поділяють думку Голобуцького стосовно діяльності Д. Вишневецького. Але виявляється, що не всі українські історики записали на чорний індекс «заклятих ворогів народних мас» (вираз Голобуцького) Дмитра Вишневецького.

Ось, наприклад, що читаємо в «Історії української культури» М. Марченка:

«У пісні про Байду відображено народне уявлення про відчайдуш-

¹⁸⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 84.

¹⁹⁾ Там же, стор. 87.

²⁰⁾ Возняк, цит. пр., стор. 462.

²¹⁾ Для порівняння слов'янських історичних пісень відсилаємо читачів до хрестоматії проф. П. Г. Богатирева п. н. Епос славянских народов (Москва, 1959).

²²⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 86.

ного українського козака-героя, що, мовляв, заступив собою конкрет-но історичне ім'я Дмитра Вишневецького, завколо загібелі якого су-чинники створили немало легенд, що в своїй основі були близькі до дійсності. Не вважаючи на своє аристократичне походження, Дми-тро Вишневецький належав саме до тих неспокойних воїнів, які при-святили своє життя військовим подвигам».²³⁾

Далі автор зазначає, що навіть якби пісня про Байду оспівувала неісторичну особу, то проте «вона повинна уважатись історичною із точки зору типовості і правдивості відображення епохи».²⁴⁾

На цьому місці коротко зупинимось на історичних моментах в пісні «Байда», які частинно вказують на присвячення цього народного твору Д. Вишневецькому. Тут передусім ідеться про мотив смерті чер-воні повстання на гаку в Царгороді, що є співзвучний з історичними джерелами. Треба підкреслити однак, що в літературній творчості на-чолом ставиться на літературній стороні твору, а не на історичній. Тому на початку пісні знаходимо Байду в Царгороді, де, як удадо відзначив Марченко, він нічого не робить, лише «гуляє, п'є і турка б'є». А втім Вишневецький свого часу їздив у Туреччину та був на султанському дворі — отже дуже можливо, що творець пісні бажав зафіксувати той момент, сполучивши його згодом із смертю Байди.

Героїчна смерть кн. Дмитра в Царгороді стала багатим джерелом народних переказів, пісень і оповідань. Творці цього народного ми-сництва підкреслювали головне саму смерть Вишневецького як куль-мінаційну точку його життєвого шляху, залишаючи здебільша на боці його діяльність як організатора запорозького козацтва. Ці народ-ні твори стали основою для поетичних творів українських і польських поетів. З польських поетів згадати б Люціана Семянського і його по-ему «Książ Dymitr Wisnowiecki»,²⁵⁾ у якій оспівується смерть Виш-невецького. Автор переносить акцію до в'язниці в Царгороді, де кара-ється Вишневецький разом із своїм джурою і тужить за Україною. До тюрми входить султан і намовляє Дмитра, щоб він перейшов на мусулманську віру:

«Dam ci córę jak dzień jasną,
Dam ci skarbów co niemniarę,
Tylko porzuć wiarę własną,
Muzułmańską przyjmiej wiarę».
«Piękna córa, skarb bogaty,
Ale wiara twa za katy!»
«Na psa giałura weźcie, weźcie,
I za rebro go powieście!»
Już to trzeba wschodzi zorza,
Na Galacie, gdzie kraj morza,

²³⁾ М. І. Марченко, Історія української культури (Київ, 1961), стор. 108.

²⁴⁾ Там же.

²⁵⁾ Dzieła Luciana Siemienskiego (Warszawa, 1880), vol. IX, p. 25.

Książ na haku się kołysze,
 W oczach zemstę turkam pisze.
 Patrzy w morze, to na szlaki:
 Nie poncerneż ciągną znaki?
 Czy nie czajki? Ciężko wzdycha —
 Usta krzepną, mówi z cicha:
 «Oj pachole! wierne, młode,
 Wracaj, wracaj na swobodę!»
 «Ja ci strzała, ja sokołem —
 Nie powrócę, gińmy spółem».
 A książ oczy wiódł ponure:
 «Widzę w sadzie, winogradzie
 Trzy sokoły przyleciały.
 Trzy rarogi jasnopióre —
 Hej pachole, daj trzy strzały:
 Czy zostało mi sił wiele?
 Czy co zmierzę, to ustrzelę!
 I sułtana zmierzył w ciemię,
 A sułtankę — w samo brzemię,
 A dziewicę — w samo lice!
 Trwoga bije w Cargorodzie:
 Co dokazał Lach na haku,
 Cóż dokáže na swobodzie!
 Sto strzał w niego wystrzelili,
 Z piersi serce wydobyli,
 Zjedli serce po junaku.

Як бачимо, польський поет старався вбрати Вишневецького в «нові шати» — зробив з нього навіть поляка. Грушевський вдало зазначив, що поет не здолав влити нового змісту в традиційний образ Байди, який вийшов блідим.²⁶⁾

У 1853 році польський історик Едверд Руліківський²⁷⁾ опублікував новий варіант думи про Байду:

Був пан Корецький
 Дмитро Вишневецький.
 Він небесну силу мав
 І воював
 Громом та своїм словом!
 Його невірні не злюбили,
 Ловить на його вартували,
 Ловить на його чатували,
 Потом його споймали

²⁶⁾ Грушевський, Байда Вишневецький..., стор. 8.

²⁷⁾ E. Rulikowski, Opis powiatu Wasylkowskiego (Warszawa, 1853), p. 184.

Та й в кайдани закували,
 І ребро його кругом зачигаїли
 І на стіні прибивали.

Ці думки, як визначили Антонович і Драгоманов, несуть сліди церковної редакції, проте в ній Байда вже виступав як Вишневецький.

На цьому місці коротко зупинимось на освітленні Д. Вишневецького в Історії Русів. Невідомий автор пише про Вишневецького як про «старшого гетьмана, вибраного по „гетьманові” Лянцкоронському. Вишневецький, будучи гетьманом, у мирний час прославився громадськими чеснотами, відбудовував зруйновані міста та публічні будівлі, наглядан за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, захоплював народ до трудолюбства, торгівлі та господарських вкладів, та всяким способом допомагав йому вичуняти після руйнівних воєн, і за те все ушанований батьком народу.²⁸⁾ Анонімний автор чимразом датує смерть Д. Вишневецького 1514 роком. Наведений уривок, що зовсім розходиться з історичними даними, свідчить, якими очима задивлялися на Д. Вишневецького українські патріоти кінця XVIII і початку XIX віків. І саме в цьому криється важливість цього цікавого історичного документу.

З українських поетів Панько Куліш присвятив свою поему «Байда» Дмитрові Вишневецькому. Проте зображення «Байди» в тій поемі дійшло зовсім інакше, як у творців історичних пісень.^{28a)} Це був час його ідеалізації мусульманського світу, і тому Куліш вкладає в уста турецького везіра свої думки про пісенну традицію Байди Вишневецького:

О лучча б сі співаки поніміли!
 Вони так добре Байду зрозуміли,
 Як ми свого великого поета,
 Світло тьми, пророка Магомета.²⁹⁾

Байду Куліш змальовує як речника ідеальної козаччини, представником українського лицарства і передвісником — як слушно зауважив М. Грушевський — українського відродження нових часів:

Три сотні й два десятки літ минуло,
 Як згас у муках дух правдивий Байди,

²⁸⁾ Історія Русів, за редакцією О. Оглоблина (Нью-Йорк, 1956), стор. 24. — Докладно цей уступ Історії Русів аналізує І. Борщак в: La Légende Historique de L'Ukraine, Istorija Rusov (Paris, 1949), pp. 54-56.

^{28a)} «Драмована трилогія» Куліша складається з трьох п'єс — «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний» і «Цар Наливай».

На думку М. Зерова, український лицар «сумного образу» — козак Байда в «Драматизованій трилогії» Куліша великою мірою є автобіографічний. Його життєві шукання в краю в край нагадують власний шлях Куліша в 60-80-х рр. (Див. М. Зеров, До джерел, стор. 41).

²⁹⁾ П. Куліш, Драмована трилогія (1884), стор. 150.

А серце в нас лицарське не заснуло!
Так само на землі жодне правди.

Нехай велика люба нам тінь Байди,
Од нас свого лица не одвергає,
Нехай признає в нас героїв правди,
І на бороття святе благословляє!

Байді Куліш протиставляє Ганджу Андибера — виразника духу руїни козацької голоти. В українській історичній пісні Андибера знаний як борець проти «дуків срібляників» — козацької старшини, мовляв:

Ей, дуки — скажуть — ви дуки!
За вами всі луги і луки, —
Ніде нашому брату, козаку нетязі, стати
і коня попасти.³⁰⁾

Байда як виразник добра і справжнього лицарства розчаровується нікчемністю і підлістю людей:

А можновладство підступного слова
Все дужчає, як гідра стоголова.
Воно мою правицю притомило,
Погнуло і мою лицарську силу.

В дальшому поет зображує знеохочення Байди московською службою, а цар представлений «самодуром». На кінці Байда гине в волоській кампанії, і за ним шкодують турецькі достойники. Цей нелогічний кінець знов же таки можна пояснити туркофільською настановою Куліша, який в уста Байди вкладає між іншим таку тираду:

Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивістю великого султана!³¹⁾

Як бачимо, поет зовсім розійшовся з історичним Вишневецьким, хоча його діяльність досить докладно проаналізував в одній з своїх праць.³²⁾

М. Грушевський заслугою Куліша вважає те, що «він у Вишневецького бачив щось більше, ніж звичайного авантюриста, шляхетно-козацького паливоду, яким представлявся він іншим. Чи поетичною інтуїцією, чи по созвучності своїх ідей з деякими фактами діяльності Вишневецького (московфільські і туркофільські погляди Куліша і московські і турецькі пляни Вишневецького) Куліш відгадав у

³⁰⁾ Возняк, цит. пр., стор. 491.

³¹⁾ Куліш, цит. пр., стор. 62.

³²⁾ П. А. Кулиш, История Воссоединения Руси, т. I, стор. 59-61.

сих фактах щось більше, ніж просте буйння стихійної сили — певний ідейний підклад, хоч і розвинув сей ідейний зміст і не історично і з чистого літературного становища — незручно і невдало.³³⁾

Між інших постів ХІХ століття Яків Щоголів в одному з своїх віршів згадує острів Хортицю і Байду. Основний мотив у його поезії — сум за колишньою козацькою славою:

Стугонить Дніпро на скелях,
Б'ється об пороги:
Все ж питає: «Де ж ви, діти,
Де мої небоги?»
Стугонить Дніпро з порогів,
Лине по Хортиці,
Каже: «Байдо, де ж твій город,
Стяги, гаківниці?
Де ж та Січ, що як море
Силою кипіла;
Тая воля, що в роздолі
Пеклом клекотіла.^{33а)}

В дальшому поет описує сумну теперішність, згадуючи, що на козацькій землі німці «хати побудували, ґрунти пошарпали, побіли, ралом заорали». В основному вірш не має особливої мистецької вартости, але він служить ще одним прикладом, що українські поети романтики ХІХ століття залюбки за своє сюжетне тло брали козацькі часи, а зокрема постать Байди-Вишневецького.

Григорій Чупринка, який в основу своєї поеми «Байда»^{33б)} взяв історичну пісню, упорався з своїм завданням набагато краще за Куліша. Зачинається ця поема засудом Байди турецьким султаном на смерть через повіщення на гаку. Друга картина — прощання Байди з Україною:

Гей, не гнись, могутня спино,
Не зломись, моє ребро! —
Ти прощай, прощай, Україно,
Ти прощай, старий Дніпро!
Хай же Турок не вчуває,
Як терплю я муки й глум...
І старий козак співає,
Розганяє біль і сум,
Оддає він Богу дяку,
Що досяг цього вінця,

³³⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 13.

^{33а)} Из стихотворений Я. И. Щеголева, Харьков, 1883.

^{33б)} Гр. Чупринка, «Байда» (історична поема), поміщена в першому помертнім виданні «Творів» Гр. Чупринки за редакцією Павла Богацького. Прага, Український громадський фонд, 1926.

Що не знав ніколи лику
За Україну до кінця.

У дальшому Байда вихоплює від турка, який наблизився до нього, лук і випускає стрілу в султана, але хсибляє через ослаблення і кволість:

І вхопив од турка лук,
І тремтячими руками
У султана навдалу
Понад злісними катами
Він пустив свою стрілу.
Та пропав задармо замах,
Бо в очах маріла мла
І в руках в кривавих плямах
Поковзнулася стріла!..
Через три дні він скінчився,
Як дійшов до серця крюк,
Та терплячим залишився
Аж до смерти серед мук.
А як турки прибирали
В яму з крюку мертвяка,
В ту сторінку позирали,
Що вродила козака.

Як бачимо, закінчення поета подібне до вірша Руданського, в якому він описував мученицьку смерть, як поляки саджали козака на палю. Проте в загальному поетові вдалося образowo представити постать Байди і його смерть.

З прозових творів слід згадати історичні оповідання О. Левицького (1848-1922), в яких він описував постання козаччини та козацький побут. Зокрема його оповідання «Пан Сенюта» (1918) безпосередньо заторкує історію побратимства хмельівського дідича Івана Сенюти з Дмитром Вишневецьким. Там докладно описана смерть Байди в Царгороді.

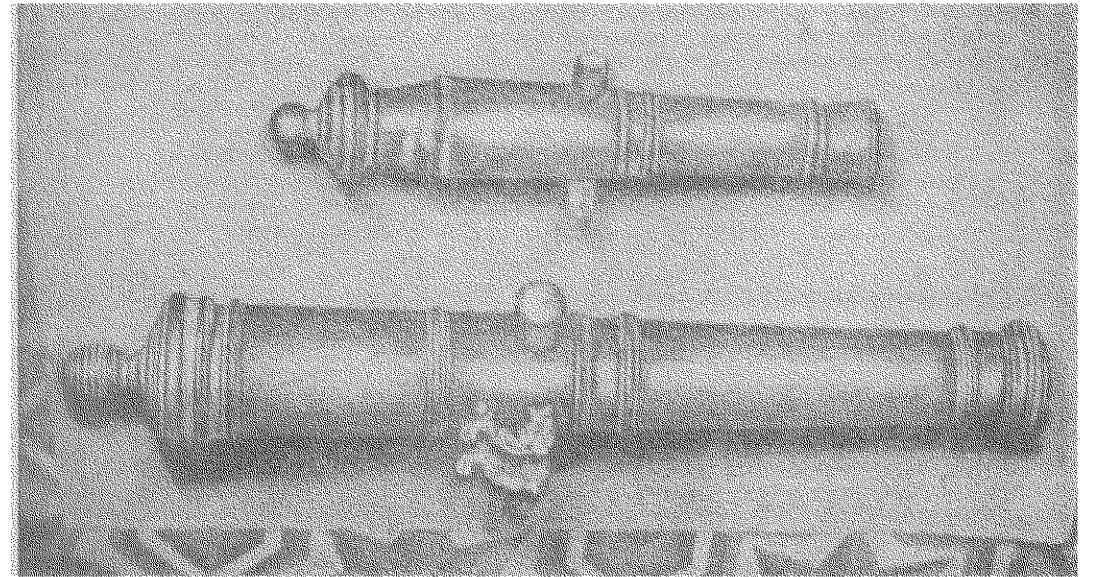
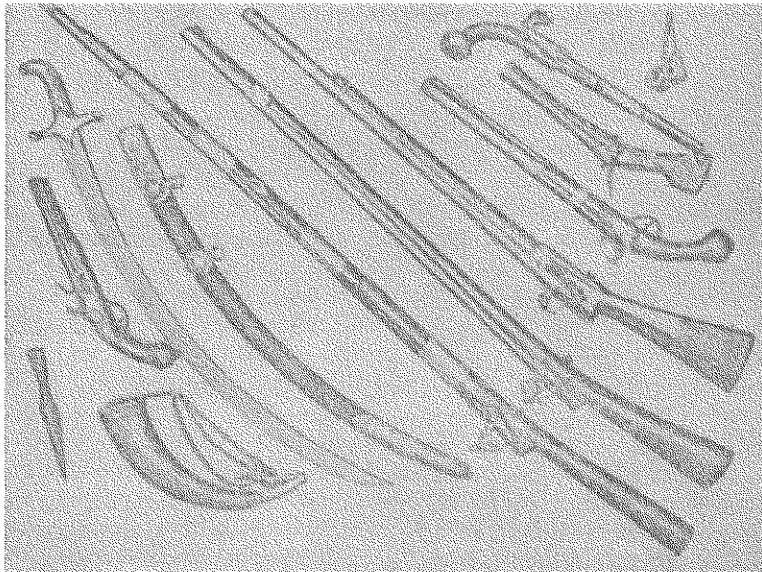
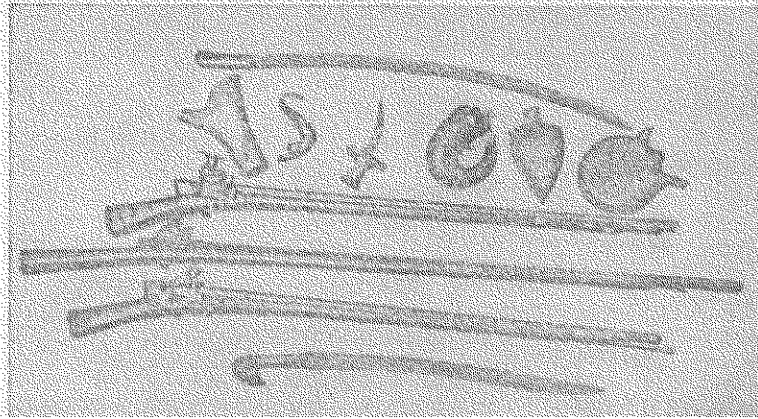
В радянській історичній прозі появилася друком повість Сави Божка (1901-47) — «Над колицкою Запоріжжя» (Харків, 1925). Тут автор намагається представити постать Д. Вишневецького в «новому світлі», як класового ворога українського селянства й міщанства. Він «діалектично» поперекручував історичні події того часу та біографію Д. Вишневецького так, що його твір є класичним прикладом тенденційності радянських письменників в опрацьованні історичних тем.

Це влучно підкреслив дослідник української історичної прози М. Сиротюк, який пише, що, «підсумовуючи розмову про український історичний роман 20-их і першої половини 30-их років, ще раз підкреслимо одну з його найістотніших прогалин — те, що він не спро-

мієст створити повноцінного образу позитивного героя. Цей недолік особливо підчутливий у виведених на літературний ґрунт історичних персонажів. Одні з них настільки пронизані критично-викривальними елементами, що їх важко назвати позитивними, хоч вони насправді і були такими, бо зіграли у свій час прогресивну роль (Дмитро Вишневецький, І. Хмельницький, Іван Сірко, Іван Богун, Григорій Сковорода, Микола Костомаров)».³⁸⁹)

Це зовсім нормально, що в УРСР Д. Вишневецький як представник «класу вишкучувачів» не міг стати позитивним героєм історичного роману. Треба з жалем згадати, що українські письменники дотепер не спромоглися на визначніший прозовий чи поетичний твір, що зафіксував би в чітких мистецьких образах цікаве життя Дмитра Вишневецького-Байди, однієї із найвизначніших українських постатей XVI століття.

³⁸⁹) М. Й. Сиротюк, Український радянський історичний роман (Київ, АН УРСР, 1962), стор. 90.

Зразки козацької зброї.

Вгорі літаври, внизу зразки козацьких гармат

Розділ VI

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Бурхливе й цікаве життя Д. Вишневецького, як також його ідейні прямуювання можна розглядати під різними аспектами. Поперше, слід підкреслити його військову, організаційну та дипломатичну діяльність. В українську історію Байда-Вишневецький увійшов передусім як організатор Запорозької козаччини, фундатор першої козацької твердині за Дніпровими порогами, що була прототипом пізнішої Запорозької Січі. Тому ми цілком погоджуємося з німецьким істориком Г. Штеклем, який пише, що «erwählte sich Dmitrij gewissermassen den Kosakenführer als Hauptberuf».¹⁾

Подібне твердження знаходимо в історії Ю. Вернадського, який вважає, що Вишневецький «tended to identify himself with the Cossacks as their leader», а рівночасно пише, що він був перший, хто «saw in the Cossacks not merely potential fighting machine in the service of Lithuanian government but an independent social group».²⁾

Прикріплення запорожців до сталого осередку на о. Хортиці безперечно прискіпило кристалізаційний процес української козаччини як нової суспільної верстви. Не можемо забувати й того, що за Дмитра Вишневецького українська козаччина перший раз виходить на міжнародний форум — як самостійний фактор і поважніша мілітарна сила. Рівночасно Вишневецький, як представник старого українського аристократичного роду, пов'язував в одну органічну цілість традиції української княжої держави і української козаччини, яка безперечно своїм корінням сягала в українське сеердньовіччя.

Якщо дослідник чи читач шукатиме в діяльності Вишневецького якоїсь центральної ідеї, що присвічувала йому в усіх життєвих починах, то він безперечно підкреслить ідею протигатарської боротьби, яка виповнила все його життя. Протигатарська активність Вишневецького проявила себе в офензивній і дефензивній боротьбі українського козацтва з кримськими татарами.

Татарська проблема була осередньою в історичному процесі України XVI століття. Протигатарську боротьбу опер Вишневецький перш за все на українському козацтві, яке в половині XVI ст. не було ще організаційно об'єднане, а також на Литву і Московщину. В цьому саме проявилася його виняткова дипломатична здібність і вміння для своїх цілей використовувати різні сили, що дуже часто воювали між собою. Як зручний дипломат він навіть їздив у Туреччину з наміром знеутралізувати її в його боротьбі з Кримом.

Грушевський, шукаючи основних причин невдач плянів Вишневецького, писав, що вони лежать найперше в невчасності тих його плянів, що їх він висував тоді, коли низова козаччина не була ще організована й не могла опертися на масову колонізацію Передостепення. Ці думки подекуди перегукуються із опінією Жигмонта Августа, який писав, що «в ці часи таких слуг потрібно якнайбільше — лише не з такими мислями».

Нам здається, що Вишневецький виступив на історичну арену саме у відповідний час, коли Україна відчувала нагальну потребу охорони й допомоги перед нищівними ударами кримської орди, що спричинили обезлюднення українських земель і економічну руїну. Побудова козацького замку на о. Хортиці, часті наїзди козаків на татарський ханат рахуватися із новою мілітарною потугою — українськими козаками. Треба об'єктивно ствердити, що Д. Вишневецькому доводилося реалізувати свою концепцію в дуже складних міжнародних обставинах. Литовсько-польська держава вважала на свої добрі взаємини з Кримом і не бажала їх загострювати. Москва в той час була слаба, щоб своїми силами знищити кримську потугу. І хоч обидві держави здавали собі справу з руйнуючою силою Криму, проте не зуміли між собою домовитися через свої амбіції і розбіжності політичних інтересів та розпочати спільні дії проти спільного ворога. Саме тому Вишневецький спершу намагався приєднати Литву для здійснення своїх плянів, а коли той задум не увінчався успіхом, він подався в Москву Івана Грозного. З Литвою і Польщею не повезло, бо, як влучно зауважив польський історик Яблоновський, Вишневецький «nie wspierany należycie z góry, bo zawsze podejrzewany».³⁾ Направді його плянів у Польщі та Литві боялися. З Московією так само нічого не вийшло, бо Іван Грозний, мабуть, боявся популярності Вишневецького серед московських козаків, як також побоювався зіпсувати стосунки з Туреччиною. Ливонська політика Грозного рівнож мала свій вплив. І зовсім не йшов Дмитро Вишневецький до Москви, як пише Н. Карамзин, щоб «мужествовать под знаменами своего древнего отечества»⁴⁾ — а щоб знайти мілітарну допомогу для реалізації своїх

³⁾ Pisma Aleksandra Jabłonowskiego, op. cit., v. II, p. 150.

⁴⁾ Н. М. Карамзин, История Государства Российскаго (Ст. Петербург, 1892), т. VIII, стор. 152.

¹⁾ Günter Stökl, Die Entstehung des Kosakentums (München, 1953), p. 156.

²⁾ George Vernadsky, Russia at the Dawn of the Modern Age (Yale University Press, 1959), p. 255.

плянів. Також Вишневецькому не вдалося вплинути на Туреччину чи наставити її вороже до кримського хана. Турецький султан не міг спокійно дивитися на розрив української козаччини та руйнування земель свого васалю — кримського ханату.

Шукаючи виходу в цій складній ситуації, Дмитро Вишневецький вирішив опертися на Молдавію, якою планував заволодіти при допомозі козацької зброї. Молдавська концепція Вишневецького базувалася на оснуванні самостійного молдавського князівства, де в той час проживало відносно багато українського населення. Переносячи осередок козацької організації в Молдавію, Вишневецький міг легко шахувати татарську орду, що часто наїздила на Україну т. зв. «волоським шляхом». Цей шлях провадив через Молдавію, проходив біля Зінькова, через Покуття і Бучани. Зрадливість молдавських бояр не дозволила завершити так намічений плян.

Все таки треба підкреслити, що молдавська концепція Вишневецького мала вирішний вплив на пізніші походи українських козаків у Молдавію в 70-их і 80-их роках XVI століття. Тому князя Дмитра можна зовсім справедливо назвати «батьком» української молдавської політики. Рівночасно бажасмо ще раз підкреслити, що Дмитро Байда Вишневецький вивів українську козаччину на ширше поле діяльності та підніс її престиж не лише «у власних очах», як каже Грушевський, але також в європейських, в чужинецькій opinio. Ми знаємо, що Ватикан, Франція, Чехія і другі європейські держави живо реагували на події, пов'язані з діяльністю Байди хоч часто через непоінформованість подавали хибні відомості.

Якщо Грушевському «волоська авантюра» здавалася неясною, то для нас молдавська концепція Дмитра Вишневецького набагато виразніша та органічно пов'язана з його основною ідеєю протитатарської боротьби, знищення кримського ханату та організації української козаччини.

На кінець хочемо коротко зупинитися на лицарському світогляді Д. Вишневецького, що становив нерозривну частину його особовости. Це передусім психологічна настанова кн. Дмитра, що була джерелом його динамізму, бурхливого й пригодницького життя, а також стала стимулом його героїчних подвигів. Хоча не дійшли до нас жадні документи, спогади сучасників, що описували б особовість і приватне життя Вишневецького, проте його лицарський світогляд пізнаємо з його діл, ідейного горіння і самопожертви в ім'я ідеї боротьби з руйнівними силами Кримської орди. Протитатарська боротьба стояла в XVI столітті в центрі українського історичного процесу. Ми бачимо, що кн. Дмитро не збільшував своїх достатків нарівні з багатьома його сучасниками — представниками княжих родів. Навпаки, він своїм коштом будував на о. Хортиці козацьку твердиню й озброював запорозьких козаків, що в них добачав одну надійну силу для боротьби з татарами. Без сумніву, Вишневецький був ду-

мо підважним і хоробрим воюком, як також визначним полководцем і стратегом: Недаром італійські сучасні джерела називають Д. Вишневецького «un gran soldato» — великим воюком.

У XVI столітті дійшла до нас у замітці невідомого автора форма навернення козаків при вербуванні нових членів до їхніх дружин. До своїх родів козаки закликали: «хто хоче за християнську віру на палю покласти, кому є охота за святий хрест бути четвертованим, колочованим — той приставай до нас. Не треба смерті боятися, од неї не потерезеңся. Оттакето життя козаچه».

На нашу думку, ця лицарська девіза запорозького козацтва частинно підкреслює також життя Дмитра Вишневецького, який саме «за віру християнську» віддав своє життя на мурах Царгороду. Недаром народна творчість присвятила Байді-Вишневецькому так багато пісень і переказів. Для наступних поколінь Вишневецький залишився символом лицарськості й героїзму та високих ідейних прямувань і горіння.

Розділ VII

ДОДАТКИ

I

Жерела до історії України-Руси. 1908 Археографічна Комісія НТШ. Том VIII.

(Матеріяли до історії української козаччини. Т. I. Документи по рік 1631 зібрав і видав Іван Крип'якевич. Львів, 1908.)

19.

Султан Сулейман до Жигмонта Августа; князь Дмитраш (Вишневецький) бере податки з мусулманських пастухів і робить шкоди Туркам: пограбив Очаків. — Константинополь, к. 20. вересня 1556.

Міędzy Iezusa naśladowcami nauwybornieyszemu, między narodem messyasa naśladowcym najzacnieyszemu, wszystkie sprawy nazarencykow naprawuicemu, wszelkiej czci y pochwały godnemu ogromności ozdobności y zastępów wielkich panu, Zygmuntowi Augustowi, (którego sprawy niech mają szczęśliwe dokończenie,) list ten gdy oddany będzie, mieycie wiadomość, że bielogrodzki sendziak, niewolnik nasz między inszemi wybrany Usen, (który niech się pomnaża w zacności,) tamże kadyi tamteczny to iest sędzia, (który niech ma pomnożenie w swoiey nauce), do wysokiey porty wielmożności naszey, (która przytula, okrywa y ochrania wielu do niey się okłaniających), listem swym oznaymili, iż na Ukrainie waszey nieiaki kniaz Dimitrasz, niespokoiny zdrayca z tamtey strony przyszedłszy, zawdy w tamtych polach Dnieprowi przyległych rozboystwem y różnemi zdradami się bawiac, że imieniem krolewskim od Turkow y inszych nam podanych ludzi spasne wybiera, powiadaiac, po trzy to cztery sta różnyh stad był przy inszych rzeczach y towarach ubogim ludziom zabierac zwykł. Mało na tym mając teraz tego miesiaca siebana 25 dnia ¹⁾ złodzieyskim y zdradzieckim sposobem w szesciuset koni ładem a z ósmnatą członow rzeką Dnieprem do Oczakowa przybiegłszy, z tymi, który tamtego zamku

pilnuia, bitwę zwiodłszy dwunastu z nich zatracił, a pietnastu poranionych odbiezał, zkąd znać, że się był na ten nasz zamek nasadził. Wszak że wyżey wspomniony sędziak nasz bielogrodzki tego się dowiedziawszy, wszystko konne bielogrodzkie woysko z ich starszym Musztafą agą także z inszymi, którzy się do tego zabrac mogli, posławszy, sam się też z swoymi zaraz ludzmi ruszył; ale ten łotr uciekłszy w granice wasze, umknął y zbył, oni tez nie mając rozkazania od wielmożności naszey, nie smieli za nim daley gonic. Więc, że z obopolnych kupcow kafenska droga iuz dlatego łotra zepsowana iest, bo bielogrodzkie i oczakowskie przeprawy od zwyczajnych dochodow uszczuplone wielką szkodę skarbowi wielmożności naszey przynoszą, to wszystko porządnie y statecznie progowi wielmożności naszey oznaymiono, zaczym niektore iego łutrostwa opisać y wam posłac roskazaliśmy. A tak mało przedtym, gdyśmy na woynę kyzylbaską wychodzili, posła swego do wysokiey porty naszey przysłaliscie, żadaiac, abyśmy też przyiazn y poiednanie, ktore miał oyciec wasz z nami, dla pokoiu ubogim ludziom na granice mieszkających (sic!) muzulmanom, ochraniając zubostronnych kupcow, uczyniwszy, list przymierny poprzysięzony na to dali, cośmy uczynili. Iuz tedy za łaską y błogosławienstwem bozym wszystkie sprawy z niewiernym Kyzylbasem wedle woli y zdania naszego cesarskiego skonczyły się, tak, że prawie nic nie zostało, z wami tez utwierdzony pokoy y przymierze wedle postanowienia trzymamy y poki z waszey strony temu postanowionemu przymierzju nic przeciwnego się nie ukaże, od wysokiey porty naszey także y od hana tatarskiego y od niemolnikow y sług naszych na Ukrainie tamtey będących panstwu waszemu y inszym y rękę y w dziezeniu waszym będącym włosciom zadna zaczepka nie będzie y, zawsze reskazanie nasze cesarskie trzymaiac, nic przeciwnego czynić nie będą. Ale też tego trzeba, aby z waszey strony toż czyniono było. Słuszna tedy abyscie na waszey Ukrainie będących łotrow zniesli i wytracili, y tego przerzeczonego łotra gwoli zobopolney przyiazni przymiernemu listu dosyc czyniac, za takie łotrowstwa abyście skarać roskazali, ktoremu, rozumiemy o was, żescie tych zbrodni nie roskazowali, o czym iużeśmy byli list nasz cesarski raz do was posłali, na ktory dotychczas, odłogiem tę sprawę położywszy, nie odpisaliscie nam. Ponawiaiac tedy teraz, z czauszow porcie wysokiey naszey służących uczciwego Ibrahim czausza, (ktorego zacność niech pomnożenie ma), posyłamy potrzebiac tego, abyscie wedle szczerości y przyiazni, ktora była między przodkami naszymi, tego wspomnionego łotra, z mieysc tamtey Ukrainy ruszywszy, skarali, a wedle nie dawno wam poslanego registru, pilno weń weyrzawszy, dobra y towтары muzulmanow, także tych pozabiianych krew nadgródzić kazali, aby więcey nie zostawała przyczyna na tamtey granice będącym ludziom do iakiey nieprzyiazni y niesnasek y aby drudzy taką sprawą się karali, aby z wami będące przymierze y przyiacielstwa aby nie takimi łotrostwy nie naruszały, ale owszem aby mocnie zatrzymane były. Tę sprawę iako odprawicie y iako przerzeczonego łotra uprzatnicie, skarzecie y iako strony tych dobr pobranych muzulmanow sobie

¹⁾ 4 липня 1556 р.

postąpić, przez tego czausa, nie go tam nie bawiąc, dostatecznie nam oznaymić nie zanachywaycie. Za dni wielmożności y sprawedliwości naszej lud pospolicy y tamta wszystka granica y wszelakie stworzenia aby spokojnie pod rządem naszym cesarskim siedzieli, a lotrowie z waszey strony, ktobykolwiek nim był, pokarani aby byli, pragnę, gdyż porta ta nasza wysoka kazdemu przyziazliwemu y nieprzyziazliwemu zawzdy otwarta iest. O to Pana Boga wszechmogącego prosimy, aby iey wszystko dobre sposabiał. A iesliby też tą razą z tego lotra sprawedliwości nie było, przyszłoby od wysokiey porty hanowi tatarskiemu rozkazać, aby on granicznym ludziom naszym pomagał y to lotrostwo pochamował y pokarał, co uważając, nadgrode słuszną uczynić roskazać macie. W tey tedy sprawie wedle przyziazni y powolności przeciw tey wysokiey porcie postąpiono bydz ma, a iakim to sposobem uczynicie y tamtych pokarzecie y dalsze lotrowstwa zniesiecie, przez tegoż czausa, niedługo go tam trzymając, nam oznaymicie, aby między nami będący lancuch miłości i icedności zgody długo zatrzymywana (cis!) była. Pisan we srodku miesiąca zilkade nazwanego roku 963, to iest 21bra anno 1563(!) w Konstantynopolu.

Бібл. Чарториских рук. ч. 611 стор. 297Ж301. Заголовок з року: Od Suleymana do krola Iego Moscici Augusta o krzywdach pod Oczakowem uczynionych przez Dymitra Niemowieckiego (sic!) y o skonczenu wojny perskiej 23 7bris 1563(!)

20.

Султан Сулейман до Жигмонта Августа; Польща має нагородити шкоди заподіяні Туркам і стримати свовольників, особливо князя Димитраша (Вишневецького). — Константинополь, к. 10 вересня 1557 р.

Między Iezusa nasladuiącemi pany nayzacnieyszemu, między messyasza chwałęciami nauwybornieyszemu, nazarencykow wszystkie sprawy napramuiącemu, wszelkiey czci y sławy godnemu, ogromności y wielkości pełnemu, panu y krolowi polskiemu Zygmuntowi Augustowi, (ktorego sprawom etc.), znak ten nasz cesarski gdy ukazany będzie, wiadomo mieycie, ze tymi czasy do proggu wielmożności naszej cesarskiej y do gniazda wysokiey porty ottomanskiej, (ktora iest przytuleniem wszystkich monarchow na swiecie będących, a do tey wysokiey porty się skłaniających), z zacnych y z znacnych panow waszych messyasza chwałących Andzeia Bzickiego z listem powolności y miłości pełnym w poselstwie przysłaliscie. Ten, Bogu chwała, w szczęśliwą godzinę przyszedłszy, dobrotliwosc naszą otrzymał y wedle potrzeby poselstwo oddawszy, za srodkowaniem iego, cokolwiek w liscie waszym naznaczono było, dostatecznie wielmożności maiestatu naszego wiadomo się stało. Tenze poseł imieniem waszym y od was gniazdu porty tey wielmożney wielkie przyziazni, miłości y powolności opowiedziawszy, ode dni dziadow y pradziadow waszych az dotąd, iaka była zobopolna miłosc y nypierwsza przyziazn, aby takaz y teraz zostawała, chęc y wolą waszę

cokolwiek mówiąc, oznaymił. Cokolwiek tedy powiedzial y co zachcił, wszystko z woli naszej cesarskiej stalo się. A tak weyrzawszy na oltarowanie powolne tey wysokiey porcie gwoli zobopolney y tak dawney przyziazni, czego proszącym z łaski naszej pozwalac zwyklismy, y teraz zobopolną przyziazn, ktora zdawna między gniazdem wielmożności naszej y między przodki waszymi była, za Bożą pomocą trzymac chcemy, y poki z waszey stron wierniey y przystoynie zachowana będzie y od panow waszych na Ukrainie będących panstwom naszym y ich ubogim poddanym, granic nie przechodząc, aby w pokoju Boga modląc zyli, rozcepki zadney nie bądzie, od wysokiey porty naszej także wrota przyziazni mocno zamknione, zawarte y obwarowane będą, ze nic przeciwnego z owąd się nie ukaze. Trzebaby tedy, aby temu przymierz y pokoiowi, między nami będącemu nic przeciwnego się nie dzialo y ktoby się co uczynic wazył, aby o to karany był, z obu stron staranie kolo tego ma bydz uczynione, aby takim sposobem od na Ukrainie będących panow y niewolnikow, tak naszych iako y waszych nic przeciw paktom y listowi przymierzeniu się nie dzialo, także y tam y sam będącym poddanym aby się przykrosc nie czynila, a iesliby się co od kogo ukazalo, aby mu zadnego przytulenia nie dawano. Mamy nadzieję za pomocą bożą, zeby tak wszystkie lotrostwa ustały. A iz mało przedtym kolo Białogrodu mieszkaiącym niektórym ludziom przeciw przymierz y umowionej przyziazni stała się od nieiakich swawolnych ludzi szkoda, gdy im bydła y towary y dobra ich zabrano y wiele ludzi pobito, czego wszystkiego registr spisawszyy, poslalismy tam byli, aby rzeczy pobrane gospodarzom własnym powracano y lotrowie aby tez pokarani byli, zycząc list nasz cesarski napisany w tey sprawie poslalismy do was; względem czego z tamtey strony napisano było od was, aby dla odebrania nazad pobranych rzeczy był tam kto przysłany, dla czego dalismy mandat nasz cesarski sędziak bey de Bialogrod (to iest Akierman), rozkazuiąc, gdy z waszey strony czas naznaczony wysłania ludzi na tę sprawę będzie, aby z wszelakim pokojem y on swoich zesławszy, co okolo święta Dymitry nastąpi, to co ubogim ludziom pobrano y komuby nalezalo, aby oddano było, a złoczyncow y lotrow swawolnych aby pokarano. Zatym aby zadni szczęśliwych wielmożności naszej ubodzy poddani w pokoju siedząc, zywnosc sobie zarabiając, wczasow zwyczajnych zazywali. Dalismy wam tez znac przedtym, ze na tamtey Ukrainie wszystkiego złego y lotrostwa przyczyną iest knias Dimitrasz, iakis lotr, ktorego koniecznie zagubic iest rzecz potrzebna, gwoli szczyrości powolności przeciw progowi porty tey tego to lotra iakim kształtnym sposobem do rąk dostawszy, skarzcie, aby więcey tam szkod nie czynił, a ubodzy ludzie, aby w pokoju zostali. Pisan we srodku miesiąca zylkade nazwanego 964 roku w Konstantynopolu.

Бібл. Чорторійських рук. ч. 612 стор. 253-255. Заголовок з боку: Od Suleymana do Augusta przez pana kasztelana Andzeia Bzickiego przymierze ponawiając y o uspokojenie Ukrainy y o Dymitrze Wisniewieckim pisząc roku 1553(!)

Султан Сулейман до Жигмонта Августа; син татарського хана пограбив Україну без відомости султана; князь Дмитраш (Вишневецький) робить все неспокій на границях. — Константинополь, к. 20 мая 1558.

Między wielmożnymi pany Jezusa chwającymi nayzacnieyszemu, między wybornemi pany messyaszowego zakonu naywybornieyszemu, sprawy wszystkie nazarencykow naprawuiącemu, wszelkiey czci y chwały godnemu, ogromności panu, krolestwa polskiego krolowi Augustewi, (tego sprawy etc.), ten znak nasz cesarski gdy oddany będzie mieycie wiadomo, że terazniejszego czasu do wielmożności porty naszej wszystek swiat okrywaiący y do wysokiego progno maiestatu naszego cesarskiego, do ktorego się wszyscy utrapieni uciekaią y schraniaią, tłumacz wasz z listem miłości pełnym przyszedłszy dawney ieszcze z oycem waszym będącey przyiazni, iako on ią szczerze y przystoynie zachowywał, wy takimże sposobem też trzymac y niczemu przeczyc nie chcąc, ieszcze więcey czynic chcecie y ze takowego zprzyiaznienia pragniecie, opowiedział. A iako się było przedtym postanowiło za srodkowaniem posta waszego y za posłaniem do was listu naszego cesarskiego, za ktorego doysciem aby przymierzu nic przeciwnego się nie działo, a Ukraina oboiā aby w spokoju zostawała, bez zadney odwłoki z sędziakiem bielogrodzkim na Ukrainie tamtey będącym, (ktoremu etc.), na słusznym y przystoynym mieyscu się ziechawszy, wszystkie tamteczne sprawy wedle słusności aby były uspokoione, napisalismy byli. Co gdyscie naznaczonym od was kommisarzom ziechac się kazali, nim on czas naznaczony nadszedł, syn hana tatarskiego Dewled Gieraia (opiecz wiadomości naszej cesarskiej) z niemalym woyskiem przeciw listowi przymiernemu od oblicznosci naszej cesarskiej danemu y przeciw postanowieniu mało przedtym przez was z tym to hanem uczynionemu, do panstw y krolestw waszych wpadłszy, że niektore zamki y osady y wsi wiele połupił y w niwecz obrocil y wiele dobra ubogich ludzi rozszarpawszy, więzniow nie mało nabral, oznaymiliscie. I cokolwiek oprócz tego do przyiazni należącego napisali, wszystko maiestatowi naszemu supplikowano iest. Ale nim w tych sprawach do porty naszej list wasz przyszedł, że się wam taka szkoda od hana stała, oznaymiono nam. Zaczym mandaty do ukrainnych bogow naszych y do bielogrodzkiego sędziaka posta kazalismy, zakazuiać, aby więzniow z panstw waszych wypropadzonych po stronach nie rozwozono. Teraz zas od przerzeczonego hana do gniazda wielmożności progno naszego maiā przysc poslowie; ci iako ieno przydā, nie zaniechamy się pytac przyczyny takich wam szkod poczynienia. Co mi na to odpowiedzā, zaraz do tegoz hana, aby nic przeciwnego przyiazni nie poczynal y aby poczynione szkody nagrodzil, rozkazanie nasze poszlemy. A tak między nami zupełna przyiazn utwierdzona y stała niech będzie, ktorey pokj się nic tamtey strony przeciwnego nie ukaze, że zawsze umowione punkta przyiazni mocno

trzymac będziecie, z strony wielmożney porty naszej nie się też poczyni, tego dziać nie będzie. Trzebaby tedy wedle dawney przyiazni waszej przeciw tey wysokiey portce y wedle postanowienia naszego cesarskiego dla rozszkodu o poczynieniu na naszej Ukrainie z tamtey strony szkod kommisarzow porządnych y statecznych iuz naznaczonych, abyscie do przerzeczonego bielogrodzkiego bega rychło poslali, aby te, ktore się ukazā szkody, wedle rozkazania cesarskiego wynalazłszy, komu należały, powrocono, a lotrow pokarano, żeby zatym zobopolni poddani z pokoiem siedzieli y zobopolna przyiazn między nami będąca aby się mnozyla. Wy z temtey strony staranie czynic macie, aby się postanowieni kommisarze ziechali y temu wszystkiemu aby się dosyc działo. Więc od tey wysokiey porty nigdy lancucha albo związku miłości y przyiazni nie odcinaiać, coby godnego y słusznego do wiadomości naszej było, oznayniac nie zaniechaycie. A iz znowu przecie Demetrasz z pokoiem nie siedząc na tamtey Ukrainie złości czyni, przetoz trzeba go koniecznie uprzatnać, co aby się porządnie stało, starania swego wy przylozyc macie, aby wzdy poddani ubhdzy w pokoiu kiedy siedzieli. Pisan na początku miesiāca siebana 965 roku w Konstantynopolu.

Бібл. Чорторійських рук. ч. 281-284. З боку заголовок: Od sułtana Suleymana do krola Augusta o kommisarzach na szkody poczynione kolo Białogrodu, o hana tatarskiego wpadnieniu do Polski y o Dymitrze Wiszniowieckim, roku 1558.

II

Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850). Vol. II: 1594-1608. ("Analecta Ordinis S. Basilii M.". Series II. — Sectio III). Collegit, paravit, annotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. Romae, 1959.

20.

Polonia, 1563-1565.

Relatio de rebus Valachiae deque Principibus eius et luctis de possessione huius Provinciae, nec non de Duce Demetrio Vysneveckyj, dicto "Baida", eius captivitate in Valachia et morte Constantinopoli per manus turcarum. Relatio anonyma, scripta, ut videtur, manu secretarii Nuntii Varsaviensis, Joannis Francisci Commendone, Domini Antonii Maria Graziani.

ASV, *Nunz., di Polonia*, vol. 9, fol. 355-68.

Io non dubito che da la maggior parte di quelli, che haveranno notizia del modo che tenne il Disputa di Samo ad insignorirsi de la Moldavia, . . .⁶²

⁶²) Agitur de Jacobo Heraclide, profuge graeco ex insula Samos. Nic, notus astutia, in servitiis primum erat Principis Moldaviae Petri Alexandri; dein ope Albrechti I. aski, Nobilis, Valachiam occupavit et devenit Voivoda. Sed post duos annos, captivus ductus a Tomza, novo Praetendente, occisus fuit Cfr. *Enc. Powszechna*, vol. 27, pag. 785.

(f. 356v) . . . Stette il Dispota in Kismarc, terra del Laschi in Ungheria, parecchi mesi et raccogliendo alcune genti, ancorche pochi, si messe a quella impresa, acendo piu fondamento nel odio, che portavano li Valacchi ad Alessandro et nel intelligenza, che haveva con alcuni Baroni, che ne le forze de suoi soldati, le quali erano piccole, et intrato in camino gli conveniva fare una de le (f. 357) due strade, o passar sopra Cassovia li monti, che dividono l'Ungheria da la Polonia et intrare per Russia, overo passar piu avanti per l'Alpi, che dividono la Transilvania da la Moldavia, et parendoli la prima piu facile, passo in Russia; ma il Palatino di quella provincia,⁵³ il quale stava all'erta per impedirlo, che cosi gl'aveva ordinato il Re di Polonia, fattosi all'incontro del Dispota con gran numero di cavalli, esso ritrovandosi di tutte le cose inferiore si messe in fuga, dove perdette talcuni pezzi d'artiglieria piccola et tutti i fornimenti da campo. Di modo, ch'egli un'altra volta fu constretto andare da Massimiliano, il quale gli provide di migliori aiuti . . .⁵⁴

(f. 358v) . . . Haveva ancora, sotto pretesto di visitar (f. 359) alcuni monasterii ricchissimi, da quelli levato assai quantità d'argento et di denari. Ultimamente haveva concluso il matrimonio con la figliuola del Castellano di Cracovia Sboroschi, il quale, sendo capo de li heretici di Polonia, subito fecero giuditio, ch'esso Dispota fusse heretico et giudeo, et cosi si deliberarono di levarsi questo peso d'addosso, a far questo gli bisognava occasione et un capo. Il Laschi, il quale era suo nemico et voleva vendicarsi, s'era accostato et confederato con Demetro, Duca di Viznoveschi,⁵⁵ costui era di natione Litthuano, di religione Rhuteno, et per donna apparentato con gli Principi di Moldavia, et per questa causa, et perchè era de la loro religione, aspirava a quella signoria. Era il Viznoveschi stimato fra costoro un gran soldato, per haver militato molti anni con Turchi, et con Moscoviti ancorche al fine de (f. 159v) l'una et l'altra militia fosse stato infedele et infame, perchè havendo soldo dal Turco gl'occupo una tera verso il Maggiore⁵⁶ et si fortifico in essa di modo, che il Turco hebbe che fare assai a rihaverla. Di poi ando a servire il Principe di Moscovia, il qual lo fece Palatino di Russia, quello ch'è il meglio grado che sia, et esso l'anno sesantadue⁵⁷ li meno via l'artiglieria

⁵⁷) Anno 1562.

et venne al Re di Polonia, et essendo unito con li Laschi, et pensando come potessero scacciare il Dispota, et già preparandosi a questo effetto,

⁵³) Agitur de Nicolao Sieniawski, ed primo tentamine occupandi Valachiam ex parte Albrechti Laski, et Jacobi Heraclidis, dicti Despothae Samoac.

⁵⁴) Revera, paulo post, locum habuit secundum tentamen, quod suum habuit successum, et Despotham in thronum evehit Moldaviae. Maximilianus, Imperator S. R. I (1564-1576) actioni huic favebat, ut ispe postea regione hac potiretur.

⁵⁵) Demetrius Vyšneveckyj, ex familia ucraina; hic nomen suum et auctoritatem dedit motui cosacorum. Regno Poloniae plurima praestitit bona servitia. Sed hoc anno sibi principatum Moldaviae procurare cogitabat, qua in re adiuvabatur ab Albrechto Laski. Conamen tamen hoc eventum habuit ipsi pernitosum, ut ex nostra apparet etiam relatione.

⁵⁶) Mare Nigrum.

il Re di Polonia, il quale per la perdita di Polosco⁵⁸ si ritrovava in necessità, mando per questi due ancora, che fossero mezzo contumaci, et gli ricevette ne la sua gratia, et li diede condotta di tre mila cavalli et mille fanti, accio ch'essi da loro intrassero per strade indirette in Moscovia, mentre che l'essercito Reale per un'altra banda facesse fronte al Moscovita. La onde (f. 360) che il Viznoveschi et Laschi non per questo scacciando dal animo loro il disegno di Moldavia, incominciarono a procurar huomini di quasi da ogni parte et volevano con gli suoi proprii denari far maggior numero di genti di quelle gl'haveva assignato il Re, et per questa causa haveva dato il Laschi a Pier Francesco Ferufino dodici mila taleri per andare in Italia a condurre 300 archibugieri a cavallo, ma essendo in quel tempo alcuni baroni Valacchi fuggiti al Viznoveschi, instandolo a intrar presto in Moldavia, esso Ferrufino fu revocato, perchè non sarebbe ritornato al quel tempo ch'essi volevano, et egli senza condotta non volse andare con loro. In quel tempo il Castellano di Cracovia⁵⁹ s'era messo in viaggio con la figliuola per condurla al Dispota, et egli in Succhiava⁶⁰ preparava ogni cosa per le nozze. Da l'altra parte gli Valacchi pensavano al modo d'amazzarlo prima ch'ei menasse la moglie, et a quest'effetto ritrovarno questa (f. 360v) inventione. Dissero, che gli Tartari andavano per guastare il paese, perciò gli chiedevano l'itentia d'addunarsi insieme, il che fu loro concesso, richiedevano ch'esso in persona andasse con loro, la qual cosa disse il Dispotat non poter fare per la venuta de la sposa, gli dimandorno parte de la sua guardia et artiglieria, ond'egli gli concesse un Gio. cavalli da Hontia, et due altri Capitani con ducento cavalli et ducento fanti et cinque pezzi d'artiglieria. Questi quando furono cinque leghe lontani da Succhiava furono all'improvviso tagliati a pezzi, doi soli scamporno, li quali portorno la nova al Dispota, il quale si ritiro nel castello di Succhiava. Nel medesimo tempo il Viznoveschi, sollicitato da forusciti valacchi, vedendo la tardanza del Laschi a mettersi in ordine, si risolvette di non perdere quella occasione, et intrato in Moldavia con tre mila cavalli et alcuni pezzi d'artiglieria di campagna ando verso (f. 361) Succhiava. Mando un gentiluomo Polacco chiamato Potoschi⁶¹ a parlare con il Dispota, il quale gli perkuadeva dare il castello al Viznoveschi, et rimettersi a la sua buona gratia, sendo certo per la sollevatione del populo, ch'egli era four di speranza di rimanere signore. A questo rispondeva is Dispota, ch'egli sarebbe stato in tutto pazzo quando avesse cosi senza proposito cedute la signoria ad altri, ritrovandosi in quel castello ben vittovagliato per molti mesi, soldati assai, artiglieria, et altre munitioni con tutt' il thesoro, et che in breve

⁵⁸) Agitur de bello polono-moscovitico in Russia Alba, in vicinis civitatis Polocensis et Vitebscensis. Joannes IV Terribilis, Magnus Dux Moscoviae, civitatem Polocensem occupavit et exercitus polonos expulit.

⁵⁹) Martinus Zborowski, Castellanus Cracoviensis (1561-1565).

⁶⁰) Succiaiva, civitas principalis Moldaviae.

⁶¹) Agitur de quodam membro familiae Piaseckyj; Piaseckyj, de quo agitur ortum habuit ex Palatinatu Russiae.

non gli sarebbe mancato soccorso, ma se il Viznoveschi lo voleva aiutare con quelle genti ad acquietare il tumulto, il che sarebbe stato facile, essendo fresco, ch'egli non solamente gl'avrebbe pagato tutte quelle genti ma gl'haverebbe anchor fatto una recognitione perpetua, et honorevole; questo partito fu in tutto rifiutato dal Viznoveschi (f. 361v), il quale guidato da uno acerbissimo influsso spinto a quella volta dove erano accampati li Valacchi, et già havevano eletto per Vaivoda un certo tornato, il quale era prima maggior domo del Despota et il quale hanno nominato Stefano.⁶² Mandorno quelli Baroni, che prima havevano invitato il Viznoveschi, a dirgli ch'egli haveva tardato troppo, et che già havevano eletto un Principe, al quale non poteano mancare, perciò l'essoravano a ritornarsene senz'altro strepato a casa sua. Quest'ambasciata commosse maggiormente il Viznoveschi, sendo per natura colerico et bestiale, dicendoli, ch'egli li farebbe pentire d'haverlo schernito, et ch'erano tutti traditori, et con questa determinatione s'accampo un miglio italiano vicino a loro. Era fra li due esserciti il fiume Siret,⁶³ il quale nasce ne li monti, che dividono la Transilvania da la Moldavia (f. 362) et scorrendo per quella provincia intra nel Danubio; sopra questo fiume è un ponte di legno ad un loco chiamato Siret. Il Viznoveschi vedendo ch'era di numero di genti molto inferiore a li Valacchi, li quali erano di quindici mila cavalli, si risolè di assalirli fra le tenebre de la notte, et passando il fiume dopo la mezza notte in tre diverse parti, uno per il ponte et a guazzo, accio li nemici assaliti da tre diversi lati piu s'impaurissero, incominciorno a combattere, ma li Valacchi, li quali sapevano minutamente qual fossero le forze di nemici, stettero saldi, ne si mossero dal luogo suo in tutta la notte. La mattina poi, nel spuntar del aurora, vedendo che li nemici erano qua et la divisi, gli spinsero adosso, et n'ammazzorno piu di due mila. Il Viznoveschi, vedendo la sua mala fortuna, si fuddi in certi boschi, ma il giorno seguente (f. 362v) fu ritrovato da villani et menato prigione la Vaivoda,⁶⁴ il quale gli fece carezze et lo consolo dicendoli, che questi erano giuochi de la fortuna; non di meno dopo pochi giorni esso et Piotoschi⁶⁵ con ducento altri furono mandati a Constantinopoli, a molt'altri tagliasse il naso et gli lasciorno andare. Era stato per questa cagione il Despota dieci giorni libero dal assedio et haveva introdotto nel castello assai grano et orzo, haveva salato molti buoi, haveva 800 bott di vino et carca cinquecento soldati, la maggior parte Ungheri. Andorno finalmente li Valacchi al assedio del castello...

(f. 364) ... Il Laschi, il quale haveva piu di tre mila huomini Polacchi et Thedeschi a piedi et a cavallo, visto il successo infelice del Viznoveschi,

⁶²) Non nobis constat de quodam Voivoda huius nominis; fortasse agitur de eadem persona quae postea venit sub nomine Tomza.

⁶³) Flumen Sireth, ucrainice: Seret; prope oppidum Succiaua.

⁶⁴) Tomza, ut tradunt historiographi.

⁶⁵) Piasecki, Nobilis ex Palatinatu Russiae.

confuso, sul fine si risolvette di dare aiuto al Despota, sperando con quest'altro beneficio d'obbligarsi in modo il Despota, ...⁶⁶

(f. 367) ... In questo tempo li Ambasciatori di Moldavia s'haverevan subito con il Re di Polonia, che il Viznoveschi et Laschi havessero rotta la pace, ch'era stabilita da loro, et escusandosi il Re, che non era con sua reputa, mando un suo Camorniccho al Laschi con lettere potenti, mandandoli a lui et a gl'altri, ch'erano (f. 367v) suoi vasalli, che non potessero ne le cose di Moldavia, sotto pena d'infamia, de la qual cosa sendo avvisato il Laschi, prima che a lui giungesse il Camorniccho, passo il fiume Nester, sopra il quale haveva fatto un ponte di barche et havendo serrato le sue genti in bataglia in mezzo d'una gran quantità di carra, sopra li quali havevano 8 moschetti⁶⁷ grossi, et essendo vicino a Moldaviam et Valadnam et Heraclidem instituit.

ben fortificata la testa et la coda da la bataglia d'archibugieri a cavallo de li quali li cavalli de Valacchi hanno gran paura, andorno tre miglia vicino a Succhiva, dove incontrorno un Thedesco con il naso tagliato, il quale li disse, che il giorno avanti hevevano amazzato il Despota, la qual nova fece ritornar il Laschi indietro, et se bene il giorno seguente fu arrivato da quattro mila cavalli de nemici, non di meno vedendolo fortificato fra quelle carra non hebbero ardire d'accostarseli ...⁶⁸

(f. 368) ... dove intesero de la⁶⁹
del Viznoveschi che fu l'horribil⁷⁰
dove fu saettato vivo da Turchi et⁷¹
la testa, gl'altri rimasero schia⁷²

21.

Leopoli, (1564-68).

Relatio amplissima de rebus Valachiae eiusque Principe Despoth, nec non de interventu et morte Ducis Demetri Vyšneveckyj, dicti populariter "Bajda", in captivitate ducti et Constantinopoli a turcis occisi.

Biblioteca e Antico Archivio del Comune de Perugia, I 32, pl. 1-76.

Dipl. Ital. (Romenorum), t. III, p. 9-41.

Vita Despothi Principis Moldavia.⁷³

(p. 9) Hic princeps fuit natione graecus, stipite tenui et pauperrima ortum duxit, de provintia Candiae, ditioni Venetorum subiecta, ...⁷⁴

⁶⁶) Auxilium hoc tamen non iam potuit salvare Heraclidem, seu Despotham.

⁶⁷) Revera agitur de 8 bombardis maioris ponderis, cum quibus Laski venit prima

⁶⁸) Ulterius refert relator de defensione Laski, de adventu legati turcici Succiavam, et de hungaris, qui venerunt in auxilium Despotha.

⁶⁹) Textus omnino corruptus et non amplius legibilis. Hanc primam sententiam tamen complere possunus in hunc modum: «morte».

⁷⁰) (horribil)mente appeso con un uncino di fero sopra una torre.....

⁷¹) (et) in fine gli fu tagliata....

⁷²) (schiaivi).

⁷³) Cfr. notas praecedentis relationis.

⁷⁴) Ulterius narratur de eius vita, et itineribus eius, nec non de ascensione in principatum Moldaviae, et postea de eius lite et ruptura cum eius benefactore Albrechto Laski.

(p. 24) . . . Hic fit hac in re anceps, studeat potius amicitiae Laschi satisfacere, quam Caesareo praeceto morem genere: Illo interim deliberationi huius rei pensitanti, fit certior literis ex Polonia Despoth: Visgnoveschi⁷⁵ inimicum suum, convenisse Domino Laschi⁷⁶ cum eoque plurima tractasse in hocque convenisse, ut pellant Regno Despoth, quod ubi ab illo auditur illico ad arcem (p. 25) Cottino⁷⁷ propria in persona pergit, illicque possessione illius privat Laschi, qui audito rei successu ab eius Locutenen. Piocenschi, praeter moram mittitur ab illo Tobias, sanguine nobilis, and Principen, eique decralat nomine Laschi, candorem et affectum erga illum suum afirmat, atque ab illo praesertim tempore, quo mutuo sese in fratres receperunt; quidpiam in fratris nunquam fona, honorem et commodum suum molitum fuisse imo verius arbitratum minime Visgnoveschi inimicum eius fore. Sed Princeps mutuum hoc eorum colloquium valde aegro ferens animo, expleta vix excusacione, exulat Tobia regno suo; datque egrediendi diem horae spacium supplicii crucis paena assignata, aspectu suo ne amplius (p. 26) constituatur, ordinat. Quae res valde gravis et uira cum videretur Domino Laschi, cui consulere cum nequiret, sed videret eam desperabilem, deliberat inita mutua amicitia et intelligentia cum Visgnoveschi expellere e Moldava Despoth. Valachi enim frequentius ad id faciendum laborabant apud Visgnoveschi, promittentes illi principatum, intendentes Despoth occidere in campo, cum progredere ad bellum; ferre enim illum ullo modo nequibant propter adversam religionem. Princeps (p. 27) exercitu novaginta millia equitum et 30 millia peditum prodiit in castra, et recto venit Cottinum arcem, quo et hostes suos intellexerat abripuisse cum coppis eorum, quae non excedebant quinque millia hominum, iter. Absolvente principe suo itinere circiter XX millia equorum iugunt se curiis suo tres Barones, quos prodicionis accusabant, capite plectendos obnixi orant illum, alioquin in eum vertenta ab illis esse arma cicui crederit. At Princeps blandis alloquitur illos dissuadetque hoc factum et dixit: "Nunquam aliquid tale in eos animadvertisse quo digni capitis punitione forent. Alioquin in hoc et longe in maiori re illis morem gessisset". Audito responso Principis, intellectaque mente populari, redacto in nichilum contra eos, quos reos morte accusabant, consilio non audent ulla in re amplius Principem tentare. Eo interim decreverat Princeps trasire (p. 28) in Polloniam, et in crastinum esse hostes aggrediendos, acerrimo itaque cum frigore et gelu appulit Cottinum. Sed nutu divino nocte sequenti amoenius tempus atque micus exoritur, ita quod Nestoris⁷⁸ glacies fluminis passim dissolveretur. Eo enim pergendum erat in Polloniam, excreverant siquidem cursu praecipiti fluminis aquae, ut nec pontem traicere

⁷⁵) Demetrius Vyšneveckyj, de quo iam supra disseruimus, et ex praecedenti elatione constat.

⁷⁶) Cfr. *Indicem nominum et rerum*, et praecedentem relationem.

⁷⁷) Civitas et vicinia Chocim in possessione erant Albrechti Laski, a Voivoda ei donata, ob merita in personam Despothis, occasione occupationis Moldaviae.

⁷⁸) Dnister, Niester, antiquitas: Tyras.

nec vado transire possibile videretur, ita quod utrinque exercitus in pace et praeter offensam quierunt. Ast interim intellexerat Pollonorum Rex, magno cum apparatu Principem Moldaviae in Polloniam ingressurum. Ille igitur de grave bellum illi provociret sub poena subicii et perpetuae rebellionis nota sedulo scribit, mandatque cum Domino Laschi, tumque Domino Visnowieschi, ut praeter moram, dissoluto exercitu, sese Regiam in Curiam constituent. Qui regio obsequentes mandato, ut par est; Despoth quoque horum revocatione copias praesto dissolvere iubet suas. Misso a Polonorum diende Rege oratore ad Despoth, vehementer dolet subditos suos, quod in cum auserint vertere arma, Regnumque illius praeter scitum et eius voluntatem inquietare. Quod quidem Regnum mutua amicitia, vicinitate ae intelligentia hactenus perpetuo coniunctum Pollonis extiterit. Idemque Rex securum Moldaviae reddit Principem, promotitque talem in posterum navaturum operam, ut nedum subditi regnum eius sic molestaturi, verum propediem alium oratorem, cuius opera et adventu mutuare capitulationes confirmarentur ad illum destinatur Rex. Itaque juo a proposito Moldaviae D. Laschi et Vesgnoveschi dimovere possit, quatuor millia equorum contra Muschum⁷⁹ convertendos dat illico eis conditionem. Qui oblata hac ipsa occasione aggredi in illos obviam veniebant, arbitantes Valacorum miliciam fore, sic inadvertentes in eos certant, confuseque convertunt manus in suos.⁸⁰ At ubi hanc hostium confusionem animadvertunt Valachi, rursus conveniunt, simul aggrediuntur hostes: ducentis trecentis, quos simul cum Pioreschi locumtenenti ceperat, carcerique demandaverant, (p. 29) omnes interficiunt ac necant. At ubi Vesgnoveschi totam videt amissam spem victoriae et salutis, consulit fugae, confertque se praiceps in nemora, triumque illic ducens moram dierum. Postremo vagus egreditur nemore offenditque finite montem, hincque fit obvius illi quidam rusticus. A quo interrogatus, quisnam foret, ille detecta sibi sua conditione promittit ingentes divitias, summamque beatitudinem, modo illum salvum reddat. Spondit his rusticus ei salutem, et accurrens domum indeducto currum illum consendere facit, atque secreto in Sochiava deducit, et novo Principi Stefano, ab illis electo, offert. Hic subridens hortatur eum, ne quid dubitaret, nam tale eventum solet fortuna iocari, quae in vim re dominatur, vinctum coniecit in carcerem. Et postridie versus Giadigiari civitatem,⁸¹ ipsum una cum Pioreschi et trecentis militibus vinctis postremo Caes. Turcarum misit. Horum videbat (p. 30) duos Visnowiecki et Pioreschi in supplicio crucis ferreo hamo sub mento posito pensos, qui triduo fiunt superstites, tertio die iussu Caesareo sagittis solvunt vitam, caeteros addamnat. . . (p. 32) . . . Hoc sub tempore mutui colloquii, cum copiis suis D. Laschi contra Despoth pugnaturus.

Sed ubi huic relatum fuit, Principem proditum, et Vesgnoveschi

⁷⁹) Moschum; agitur de quadam expeditione contra Mescoviam.

⁸⁰) Agitur de quodam errori militari in pugna, quae Duci Vyšneveckyj exitialis fuit.

⁸¹) Nomen fortasse turcicum, ad designandum quoddam oppidum in territorio Moldaviae vel Valachiae, quae erant longum per tempus in dominio turcarum.

esse captum, sublato tentorio, tacto timpano, dato signo abeundi, decrevit maturo redire in patriam...

(p. 37) ... Dum vero ii excursionibus vacant, obsidione Valachi cingunt castrum. D. vero Visgnoveschi ingredi in Moldaviam deliberati sine cunctatione, et antequam D. Laschi copias suas in ordinem poneret. Ingressus igitur duobus cum millibus et quingentis equitibus, quingentis pariter pixidiariis, quo totus Valacorum a multitudine foret, inter medios currus transitum suum agit, atque recta ad Suchiava se suis cum copiis confert. Deserta a Valachis obsidione castrum, tria retrocedunt milliaria, inferiusque flumini Scito se traiciunt praestolantes adventum Domini Viesgnoveschi, istinque castra metant. At ubi ille venit, facta in campo excursione, totam iubet praeter moram depredare civitatem. Quo viso domus ex copiis Visnowiecki 20 circiter occidunt. Hoc interim praefatur castrum clam ducentos emittunt pixidibus instructos, qui divisim per Viesgnowiecki adhuc esse in castro vivum Despoth cum intellexisset, mittitur statim Pioreschi, eius Locumtenens, sub ide in arcem, pro deditione arcis laboraturus. At princeps summo cum honore illum excipit, tractat ac ense non exigui valoris, alias dicta sablia, donat. Hic secretiori in cubiculo genuflexus se Principi exponit, et quod praeter licentiam eius alias recesserit, excusat. Iuratque praeterito in tempore suo fideli in Principem non defuisse obsequio. Quingentos insuper dicit se habere Pollonos, marcialibus bene instructos armis, praestantiores aliis totius exercitus, quos ob collata in eum beneficia sua ad obsequia propensos esse cupit. At princeps apud hunc magno conatu laborat, quo mutua inter ipsum et Vignovieschi concordia intercedere possit; addit atque conditiones, stipendia nempe totius se soluturum exercitus 100 millia taleros, modo operam navet, ut pax inter illos sequatur, se, ut in Poloniam cum copiis Viesgnoveschi suis regrediatur, dono illis daturum. Alioquin si illum contingerit (p. 38) suis cum militibus et machinis exire arcem, conscendereque in castra, quamvis Barones a fidelitate desierint sua, ex quo populares animos in eum esse propensos cercior reddebatur potiri victoria, expediebat itaque illorum saluti habere mutuam pacem, qua facta, una cum illis, pro eorum tutamine in Poloniam regredi, ne Valachi contra eos acerbius certent, atque interficiant. Quo autem ad deditionem arcis, refert Despoth, illam esse Caes. Turcarum et suam, ob id negat illius deditionem, asseritque se velle defendere usque ad interitum mortis. At contra Pioreschi pollicetur omnem suam operam et conatum efficaciter, quo votis eius satisfacere possit. Verum idem in mensa postquam Principis temulentior, hausto Cretensi et Hungarico vino, fieret, interpositis minis, universa quae prius Principi promiserat negat. Princeps vero suam aequi bonique consulens petulantiam, semper exhortans ad concordiam, modestia singulari quantoque utitur; ille vero egressus arcem, totum oppositum fecit, nec respondent ultima primis. Imo verius vehementer concitavit Viesgnoveschi animum ad prosequendum bellum, et certamen contra Principem, asserens terrore esse percussum eius hostem. Duobus moram traxerunt diebus sub arce, aliquan-

tisper remoti ab illa. Instanti in tempore excogitant aliud prodicionis modum Valachi. Ad praestandam igitur reverentiam Domino Viesgnowieschi destinantur a quibusdam Baronibus quaedam mulieres cum liberis suis, dicentes: Nomine omnium Baronum ante eum eas venisse, cumque uti principem et eorum Dominum summa cum aviditate hactenus expectavisse, conspectuique illius nulla allia ratione cum liberis occurrisset, nisi ut hoc argumento colligat, Principem eorum illum esse designatum, ob id omni cum celeritate exercitus eorum coeterisque baronibus se et suos coniungere contendant. Verum ubi per milliarem unum proximus exercitus fuerit, congererent manus ad arma illi consulunt. Quo signo barones ubiui,⁸² illum cum decore, ut par est, exciperent, et uti principem complecterentur. Interim vero relinquere eorum uxores et filios apud illum vellent, ut securior huius rei foret. Illi vero regressi cerciorem exercitum facerent. Postquam praedicti secunda hora noctis regrediuntur, Viesgnovieschi sumit iter, fitque obvius Valachis; hoc sub tempore mulieres aufugiunt cum liberis, insalutatamque deserunt Viesgnowieschi, in mandatis enim a maritis et parentibus talem habuerant ordinem; ubi vero ad locum designatum is pervenit, signo congressus emisso, hoc modo Valachi quoque facti cerciores, posito in acie exercitu, quo cum maiori difficultate aggredierentur ab hostibus, seque muniti istic summa cum quiete continent. Et quanquam factus erat cercior prodicionis Viesgnovieschi, continuat nihilominus gressum nec mutatur animo, intenditque punire proditores. Selegit itaque (p. 39) copiis ex suis quingentos animo praestantiores milites, mandatque hostes pontem petentes singulari cum furore aggredi, qui videntes haud pro omnibus esse capacem pontem, alli aqua transierunt, alli vero super dicto ponte se muniunt. Valachi ex adverso invadunt copias Viesgnovieschi, quorum multos occidunt in ponte, plurimos vero in flumine praecipitant, ita ut copiae Viesgnovieschi adacti fiunt deserere pontem. Interim quo ista geruntur, reliquae Pollonorum superveniunt copiae, ita quod eos, qui a tergo necant usi erga me fuissent, haud dubie nunquam a vobis victus fuisset.⁸³ Sed immemores beneficiorum, postquam honorem suum aliquid existimavere, nec iuramentum fidei prae oculis habuere, imo tradentes me vobis flocci fecere. Hoc unicum mihi restat consolacionis satisfactionisque monumentum, non esse me a vobis superatum, sed a meis proditum, quos ego supra merita eorum muneribus affeci, ac benevolentia semper prosequutus fui. Exhibitus est posthac illi exigui valoris equus, quem conscendens equitaret, propter pessimam viam, suasum est illi. At Barones viso eo a longe detectis capitibus occurrerunt illi, osculo salutant, atque complectuntur. Quibus ille hilari vultu et constanti animo ait: "Nonne me vos, sine aliquo meo interventu et conatu, elegists in veftrum Principem! quid igitur vos movit aut quae causa adegit, ut me proderetis?" Quibus verbis Barones, restrictis dun-

⁸²) Textus hic sat illegibilis; sed videtur agi de «obvii» (in textu etiam potest legi adiectivum: ubuii).

⁸³) Eventus hoc, videtur, narrare testem ocularem, qui verba Ducis, uti ex ore eius prolata, refert.

taxat humeris, nihil responderunt, sed cum in medio eorum protinus receperunt...⁸⁴

(р. 40) ... Et perspicuum apud eos erat duodecem millia Valacorum magno cum furore iam insequi dictum D. Laschi, cuius equorum pedumque copiae duo millia non excedere numerum. Locumtenen. D. Laschi, appellatus Rosem, natione erat Pollonus, 200 equitum Capitanus, Casachi Capitanus 100 Germanorum equitum dicti raiter, Tobias praerat cathafractis Hugaris. Balzamoneschi ducatum praestabat Pollonis no. 200. Nizchiazii, dicti alias Vayoda, in parte hic praerat miliciae pedestri...

(р. 41)...

In civitate Leopoli.

III

Гр. Чупринка. ТВОРИ. Перше посмертне видання з матеріалами до історії тексту під редакцією Павла Богацького. Прага: Український Видавничий Фонд. Коштом Фондації Гр. Чупринки, 1926.

Поезію «Байда» знаходимо вперше у виданні — «Українська Муза». Поетична антологія. Од початку до наших днів, під редакцією Олекси Коваленка. Київ, 1908 (на обкладинці 1909), стор. 1161-1162.

Зі збірника «Українська Муза» поезію «Байда» — було взято до збірника «Огнецвіт». Київ, 1909, стор. 63-65.

30. БАЙДА

(Історична поема)

I

1. До великої покари
На розпутті при дорозі,
Судять Байду яничари
В Золотім Галатській Розі.
5. Суд скінчився. — Хлопці, гайда —
Мовив сам Султан турецький:
Люту смерть хай прийме Байда,
Князь-отаман Вишневецький.
10. Щоб почула і забула
Україна з переляку
І дорогу до Стамбула.

⁸⁴) Sequitur descriptio mortis Despothis, quam hic omisimus, quia spectat historiam Moldaviae et Valachiae.

Хай почує вся отара
Гайдамаків запорізьких,

15. Що чекає й їх та кара
На плацах золоторіжських!

«Смерть йому!» — кати гукнули.
Змовчав Байда перед горем,
Тільки іскри промайнули

20. В грізнім погляді суворім...

Тут взяли його наскоком
Яничари злісні й грізні
Й почепили правим боком
Та на гак товстий залізний.

II

25. Гей, не гнись, могутня спино,
Не зломись, мое ребро! —
Ти прощай, прощай, Вкраїно,
Ти прощай, старий Дніпро!

30. Хай же турок не вчуває,
Як терплю я муки й глум...
І старий козак співає,
Розганяє біль і сум,

35. Оддає він Богу дяку,
Що досяг цього вінця,
Що не знав ніколи ляку
За Вкраїну до кінця.

40. До його тут кат нагнувся,
Щоб надати більше мук,
Байда хутко стріпонувся
І вхопив од турка лук,

І тремтячими руками
У Султана навдалу
Понад злісними катами
Він пустив свою стрілу.

45. Та пропав задармо замах,
Бо в очах маріла мла
І в руках в кривавих плямах
Поковзнула стріла!..

Через три дні він скінчився,
50. Як дійшов до серця крок,
Та терплячим залишився
Аж до смерти серед мук.

А як турки приборали
В яму з крока мертвяка,
55. В ту сторінку позирали,
Що вродила козака.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею*, I-IV. Киев, 1863-92. Том II, 1886.
- Алекберли, М. А. *Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков*. Изд. Саратовского университета, 1961.
- Антонович, В. і Драгоманов, М. *Исторические песни малорусского народа*. I-II, 1874-75. Киев, 1874. Т. I.
- Баранович, А. М. *Население предстепной Украины в XVI веке*. «Исторические Записки АН СССР», XXXII. Москва, 1950.
- Богатирев, П. Г. *Эпос славянских народов*. Москва, 1959.
- Boniecki, Ad. *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wiekach*. Warszawa, 1887.
- Borschak, Elic. *La légende historique de l'Ukraine — Istorija Rusov*. Paris, 1949.
- Буковина, її минуле і сучасне*. Редагували: Д. Квітковський, Т. Бринзай, А. Жуковський. Париж-Дітройт, 1956.
- Винар, Любомир. «Українсько-молдавські відносини в другій половині XVI століття». Неопублікована дисертація, Мюнхен, 1956.
- Винар, Любомир. *Проблема періодизації козацької доби*. «Український Історик», I. Денвер, 1963.
- Винар, Любомир. *Початки українського реєстрового козацтва*. «Український Історик», 2-3. Денвер, 1964.
- Возняк, Михайло. *Історія української літератури*, I-III. Львів, 1920-1924. Т. III, 1924.
- Vasmer, Max. *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1953. Vol. I.
- Vernadsky, George. *Russia at the Dawn of the Modern Age*. Yale University Press, 1959.
- Wolff, Józef. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV st.* Warszawa, 1895.
- Голобуцький, В. А. *Запорожское казачество*. Киев: Госполитиздат УССР, 1957.
- Гринченко, Борис. *Словарь української мови*, I-IV. Київ, 1907-1909. Київ: АН УРСР, 1958. Т. I.
- Грушевська, Катерина. *Українські народні думи*. Київ, 1927.
- Грушевський, Михайло. *Сучасна вірша про неволю Вишневецького*. «Записки Українського Наукового Т-ва в Києві», кн. X. Київ, 1912.
- Грушевський, Михайло. *Байда Вишневецький в поезії й історії*. Київ, 1909.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*, I-X. Київ, 1913-1936. Нью-Йорк: «Книгоспілка», 1956. Т. VII.
- Hammer Purgstall, Joseph (von). *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Bd. 2. Pescht, 1840.

- Harmuzaki, Eudoxe. *Documente privitoare la istoria Romanilor*. II. Bucuresti, 1876.
- Даль, В. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва, 1903. Т. I.
- Dziela Lucjana Siemieńskiego*. Warszawa, 1880. Vol. IX.
- Эварницкий, Д. И. *История запорожских казаков*. СПб., 1892-97. I-III.
- Енциклопедія Українознавства*. «Наукове Т-во ім. Т. Шевченка». Словникова частина 1 і 2. Париж, Нью-Йорк: «Молоде Життя», 1955-57.
- Жерела до історії України-Руси*. «Археологічна Комісія НТШ», т. VIII. Матеріали до історії української козащини, т. I. Документи по рік 1631 зібрав і видав Іван Крип'якевич. Львів: НТШ, 1908.
- Зеров, Микола. До джерел, стаття: «Поетична діяльність Куліша», стор. 17-58. Краків, Львів: Українське Видавництво, 1943.
- Zródła dziejowe*. VI, X. Warszawa, 1877.
- История Молдавии*. Т. I. Видавництво — Молдавський Філіал АН ССРСР, под редакцією А. Д. Удадьова і Л. В. Черепнина. Кишинев, 1951.
- Исторія Русів*. Редакція і вступна стаття О. Оглоблина. Нью Йорк: 1956.
- Jorga, N. *Geschichte des Rumaenischen Volkes*. Gotha, 1905. Vol. I.
- Jorga, N. *Nouveaux materiaux pour servir a l'histoire de Jacques Basilicos l'Hercule, dit le Despote*. Bucharest, 1909.
- Jorga, N. *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*. Gotha, 1910. Vol. III.
- Каманин, И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. «Чтения в Историческом Обществе Нестора-Лѣтописца». Киев, 1894. VIII.
- Карамзин, Н. М. *История Государства Российского*. Ст. Петербург, 1892. Т. VIII.
- Книга посольская метрики Великого княжества Литовского*. Т. I., Москва, 1843.
- Кузеля, Зенон і Рудницький, Ярослав. *Українсько-німецький словник*. Ляйпціг: Отто Гаррасовіц, 1943.
- Куліш (Кулиш), П. А. *История воссоединения Руси*. С. Петербург, 1874. Т. I.
- Твори Пантелеймона Куліша. Том IV. *Драмована трільогія, I. III. Байда, князь Вишневецький, староруська драма (1553-1564)*. («Руська письменність». VI, 4./-Львів: «Просвіта», 1909.
- Korduba, Miron. «Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums» *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*. Berlin, 1912. Bd. II.
- Kronika polska Marcina Bielskiego* (ed. Turowski). Warszawa, 1832-33. Vol. II.
- Krupnykuj, Borys. *Geschichte der Ukraine*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1943.
- Kunvaldski, J. *Pisne chval božskich k slavnostem a pamatkam vjeročnim i nedelnim prindlezjicy*. Olomuc, 1576.
- Xenopol, D. *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*. Paris, 1896. Vol. I.
- Лобанов, А. Б. і Ростовській. *Русская Родословная книга*. СПб., 1895. Т. I.
- Legrand, Emile. *Deux vies des Jacques Basilicos, seigneur de Samos...* Paris, 1889.
- Listy Zygmunta Augusta*. Kraków, 1868.
- Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*. Collegit, paravit adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. Roma: PP. Basiliani, 1959. Vols. I, II.
- Марченко, М. I. *Исторія Української культури*. Київ, 1961.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*, вып. I. Киев, 1800.
- Мишко, Д. I. *Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст.* Київ, АН УРСР, 1959.
- Мохов, Н. А. *Очерки истории Молдавско-русско-украинских связей*. Кишинев: Молдавская ССР, 1961.
- Negotiations de la France dans la Levant par E. Charriere*. Paris, 1850. Vol. II.
- Niesiecki, Kaspar. *Herbarz Polski*. Warszawa, 1842. Vol. IX.
- Падалка, Л. «К вопросу о существовании Запорожской Сѣчи в первый времена запорожского казачества». *Киевская Старина*, IV. Киев, 1894.
- Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г.* АН СССР — Литературные памятники. Москва, Ленинград: АН СССР, 1950. Часть I.
- Полное собрание русских летописей*. Ст. Петербург, 1904. Т. XIII, ч. 1.
- Попов, П. М. *Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст.* «Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР». Київ: АН УРСР, 1959.
- Pisma Aleksandra Jablonowskiego*. Warszawa, 1910-1913. Vols. II, III, VIII.
- Porphyrogenitus, Constantinus. *De administrando imperio*. Ed. «Monumenta Poloniae historica», I. Lwów, 1864; також Константин Багрянородний. *Об управлении государством*. Москва, 1934.
- Rawita-Gawroński, Fr. «Kniż Dymitr Wiszniowiecki». *Książęta Nieswieccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w.* Atheneum Wilienskie, VII, Wilno, 1930.
- Рильський, М. (гол. ред.). *Українська народна поетична творчість, I*. Київ; АН УРСР, 1948.
- Rudnytskyj, J. V. *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*. Winnipeg: UVAN, 1962. Pt. I.
- Rulikowski, W. *Opis powiatu Wasylkowskiego*. Warszawa, 1853.
- Сенатович-Бережний, В. *Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід. Америка*, 1956, 232-233.
- Сенатович-Бережний, В. «Історичне місце князя Федька Несвіцького». *Літопис Волині*. Видає Інститут Дослідів Волині у Вінніпегу. 1958, IV, 4.
- Сиротюк, М. Й. *Український радянський історичний роман*. Проблема історичної та художньої правди. («Інститут історії АН УРСР»). Київ: АН УРСР, 1962.
- Смирнов, Н. А. *Россия и Турция в XVI-XVII вв.* Московский Государственный Университет — «Ученые записки», вып. 94. Москва: МГУ, 1946. Т. I.
- Соловьев, С. М. *История России с древнейших времен*. В пятнадцати книгах АН СССР — Институт истории. Москва, 1960. Кн. III.
- Стороженко, А. В. «Князь Дмитрій Іванович Вишневецький, по народному прозвищу Байда». *Киевская Старина*, LVI. K., 1897.
- Стороженко, А. В. *Степан Баторий и Днепровские казаки*. Киев, 1904.
- Słownik Języka Polskiego*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1958. Vol. I.
- Stöckl, Günter. *Die Entstehung des Kosakentums*. München, 1955.

Szczerbicka, Ludwika. «Siedemnastowieczny Fragment Dniwy o Dymitrze Wiśniowieckim». *Slavia Orientalis*, IX. Warszawa, 1960.

Тихомиров, М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVI в. «Славянский Сборник». Москва, 1947.

Tomkiewicz, Wł. *O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku*. «Przegląd Historyczny», XXXVII. Warszawa, 1948.

Українська Радянська Енциклопедія. Київ: АН УРСР, 1961. Т. V.

Urechi, Gregoire. *Chronique de la Moldavie*. Paris, 1878.

Франко, Іван. *Студії над українськими народними піснями*. Львів, 1913.

Халанський, М. «Малорусская дума про Вайду». *Сборник Харьковского Историческо-Филологического Общества*, XVI. Рік 1908.

Zinkeisen, J. W. *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. Gotha, 1854. Zweiter Teil, 1457-1574.

Чупринка. Гр. *Твори*. Перше посмертне видання, під редакцією Павла Богацького. Прага: Український Видавничий Іонд. Коштом Фундації ім. Гр. Чупринки, 1926.

SUMMARY

In this historical monograph the author deals with the political activities and the colorful life of Dmytro Vyshnevetskyi, an Ukrainian nobleman of the 16th century. The study is based on French, Italian, Polish, Roumanian, Russian, Turkish, and Ukrainian historical sources.

The life of Dmytro Vyshnevetskyi was closely associated with the rise of the Ukrainian Cossacks and their struggles against the Tartars and Turks. Most of the Ukrainian lands in the first half of the 16th century were incorporated into the Grand Duchy of Lithuania. The southern Ukrainian steppe were left in the possession of the Tartars who used them for grazing their horses and cattle. After 1475 the Crimean Khanate became a vassal of the Ottoman Empire. The Tartars, who were born horsemen, very frequently invaded the Ukrainian territories, captured prisoners for their slave markets, and pillaged the villages and the towns.

Under Vyshnevetskyi's leadership the Cossacks built their fortress which was located on the Dnepr island Khortytsia in the cataracts region. This stronghold should be considered as a prototype of later famous Zaporohian Sich—an armed stronghold on the Dnepr River.

From Khortytsia Vyshnevetskyi watched and frequently attacked the Tartar horde in the steppes and their fortified places.

It is necessary to emphasize the complicated international situation in which Vyshnevetskyi had to realize his anti-Tatar conception. The Polish and Lithuanian governments tried to keep favorable contact with the Crimean Khan and were, therefore, compelled from time to time to send to him a ransom in order to win him over to their side. The Moscow, which was also endangered by the Tartar raids, was at that time too weak to destroy the Crimean power with its own military forces.

At first Vyshnevetskyi tried to negotiate with the Lithuanian-Polish government in order to form an anti-Tartar league, but a failure to obtain this goal directed Vyshnevetskyi's attention otherwise. He went to Moscow where he expected better understanding for his plans. For five years he helped Tsar Ivan the Terrible to fight the Tartars. Because of certain misunderstandings with the Muscovites, Vyshnevetskyi returned to the Ukraine in 1561. It was at this time that a group of Moldavian boyars offered to him the throne of Moldavian Hospodar. With the Cossacks's assistance Vyshnevetskyi decided to take over the Moldavian principality, hoping to detach Moldavia from Turkey.

In the summer of 1563, Vyshnevetskyi and his Cossacks entered Moldavia, but through treachery of Moldavian boyars, he was captured and sent to Constantinople where he was hanged in the same year.

Because of his adventurous life and tragic death Vyshnevetskyi soon became the hero of Cossack folklore under the popular name of Baida. Vyshnevetskyi's dynamic personality and activity strongly influenced the future development of the organization of Zaporohian Cossacks. With his assistance the Ukrainian Cossacks for the first time appear on the international scene as an independent political factor and an important military force. For future generations of Ukrainian people Vyshnevetskyi-Baida became a living symbol of knighthood and heroism.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Адашев Д., моск. воєвода, 34
Алекберли М. А., історик, 20
Александр III Корнеа, молд. господар, 39
Александр IV Лопушнанин, молд. господар, 39
Антонович Володимир, історик, 49, 57
- Багрянородний Константин, візант. імпер., 26
Баторий Стефан, поль. король, 22
Баранович О., історик, 20
Бартошевич Юліян, історик, 7
Вельський Мартин, поль. хронікар, 22, 41, 42, 44, 46, 54
Богун Іван, коз. полк., 61
Божко Сава, письм., 60
Бона, поль. королева, 16
Бонецький Адам, геральдик, 7, 10
- Вернадський Юрій, історик, 64
Вишневецька Катерина, княжна, 13
Вишневецькі, княжий рід, 10, 13, 18-19
Вишневецький Андрій, князь, кашт. луцький, 13
Вишневецький Іван, князь, староста ейський, 12, 14
Вишневецький Жигмонт, князь, 13
Вишневецький Михайло, князь, кашт. київський, 13, 37, 46
Вишневецький Константин, князь, стар. житомирський, 13
Вишневецький Олександр, стар. речичський, 13
Возняк Михайло, істор. літератури, 50, 54
Вольф Ю., геральдик, 7, 10
Воронецькі, княжий рід, 10
- Геракліт Деспот, молд. господар, 39-40, 42, 44
Глинський Богдан, князь, 9
Глинський Михайло, князь, 9
Голобуцький Володимир, історик, 21-23, 32, 34, 42, 45, 53, 54
Грінченко Борис, письменник, 52
- Грушевська Катерина, етнограф, 49
Грушевський Михайло, історик, 6, 7, 9, 16, 21, 22, 24, 32, 34, 40, 48, 50, 58, 66
- Гавронський Равіта, історик, 7
Гедиміновичі, княжий рід, 10
Грозний Іван, моск. цар, 13, 28, 30, 36, 65
- Давлет — Гірей, крим. хан, 23, 32
Даль В., лексикограф, 52
Дашкович Остафій, черкаський стар., 9, 16, 20, 21
Деспот — гляди Геракліт Деспот Драгоманов Михайло, історик, публіцист, 49, 52, 57
- Єськович Михайло, коз. отам., 30, 32
- Жигмонт-Август, поль. кор., 7, 23, 28, 30, 32, 34, 65
- Збаразькі, княжий рід, 10
Зеновичі, серб. княж. рід, 13
Зеров Микола, істор. літ., 57
- Ілля II, молд. господар, 39
- Йорґа Н., історик, 24, 45
- Карамзин Н., історик, 65
Корибут Дмитро, князь, 10
Корибутовичі, княжий рід, 10
Корибутович Федір, князь, 10
Костомаров Микола, історик, 61
Крипякевич Іван, історик, 68
Кузеля Зенон, етнограф, 52
Куліш Пантелеймон, історик, письм., 57, 58
- Лаский Ольбрахт, поль. шляхтич, 38, 39, 41, 45
Левицький О., письм., 60
Ляссота Еріх, австрій. дипломат, 28
- Мазепа Іван, гетьман, 6
Марченко М., історик, 54, 55

Мишко Д., історик, 34
 Млинський, коз. отам., 30
 Муха, покут. повстанець, 38

Несвіцький Федір, князь, 10, 13

Оглоблин Олександр, історик, 7, 57
 Олізар Анастасія Семенівна, княгиня, 12, 14

Надалка Л., історик, 27
 Папроцький Б., поль. хрон., 10
 Пац Юрій, воев. київський, 9
 Пашковський, поль. хрон., 41
 Пйонтек, проф. крак. унів., 48
 Полозович Сенько, орган. коз., 9
 Полонська-Василенко Наталія, історик, 7
 Порицькі, княжий рід, 10
 Претвич Б., стар. барський, 16
 Путятич Дмитро, воєвод. київський, 9
 Пясецький, поль. шляхтич, 40, 41, 44, 45

Рарес Петро, молд. господар, 39
 Ржевський Михайло, моск. дяк, 30, 33, 34
 Руданський Ст., поет, 59
 Рудницький Ярослав, проф., лінгвіст, 52
 Руліковський Е., історик, 56

Сангушко Януш, князь, 12, 21
 Сарніцький Ст., поль. хрон., 26, 50
 Святополк Ізяславич, київ. князь, 26
 Сениотович-Бережний, історик, 7, 10
 Сенявський Микола, князь, 24
 Сірко Іван, коз. кошовий, 67

Семинський Люциан, поет, 55
 Скандерберги, албан. княж. рід, 12
 Стадицький Казімір, генеолог, 10
 Стефан Великий, молд. господар, 12, 46
 Стефан V Лакуста, молд. господар, 39
 Стефан IV Рарес, молд. господар, 39
 Стефан Томша, молд. господар, 40-42, 44
 Стороженко А., історик, 7, 13, 23, 46
 Стрийковський М., поль. хрон., 10
 Сулейман I, султан, 31

Томкевич Б., історик, 17
 Томша Стефан — гляди Стефан Томша

Урехі Гр., молд. хрон., 41, 44

Фасмер Макс, нім. слявіст, 52, 53
 Франко Іван, письм., історик, 17, 49, 52

Халанський М., 49, 54
 Хмельницький Богдан, гетьман, 6, 61
 Ходкевич Гр., гетьман, 13

Чарторийський А., князь, 16
 Чупринка Гр., поет, 59, 82

Штекл Гунтер, історик, 64

Щоголів Яків, поет, 59

Яблоновський А., історик, 10, 16, 65
 Яворницький Д., істор., 14, 23, 24, 65
 Якшичі, княж. рід, 12

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА — ПРОФ. НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО	5-6
ВСТУП	7
Розділ I	
ІСТОРИЧНА ДОБА І РОДОВІД ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО	9-19
Розділ II	
ПРОТИТАТАРСЬКА БОРОТЬБА І ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ	20-36
Візд до Туреччини	22-24
Козацька твердиня на острові Мала Хортиця	24-28
Співпраця з Іваном Грозним	28-36
Розділ III	
ПРИЇЗД У ЛИТВУ І МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО	37-43
Молдавський похід	38-43
Розділ IV	
ПОЛОН І СМЕРТЬ Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО	44-46
Розділ V	
БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ І ПОЕЗІЇ	48-63
Розділ VI	
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО	64-67
Розділ VII	
ДОДАТКИ	68-84
I. Джерела до Історії України-Руси, 1556-1558	68-73
Лист Сулеймана I до Жигмонта Августа з 20. IX. 1556	68-70
Лист Сулеймана I до Жигмонта Августа з 10. IX. 1557	70-71
Лист Сулеймана I до Жигмонта Августа з 20. V. 1558	72-73
II. Листи Апостольських Нунціїв. Матеріали до історії України, 1553-1568	73-82
Анонімна реляція про Молдавію і Д. Вишневецького	73-77
Життя Деспота, князя Молдавії	77-82
III. Григорій Чупринка: «Вайда»	82-84
БІБЛІОГРАФІЯ	85-88
SUMMARY	89-90
ПОКАЗНИК ІМЕН	91-92

І Л Ю С Т Р А Ц І І

Дмитро Вишневецький	11
Гербовий знак Д. Вишневецького	15
Закрут Дніпра в XVI ст.	25
Положення о. Мала Хортиця	27
Дніпровий Низ за порогами	29
Польський король Жигмонт-Август	35
Запорозький козак	47
Наступ козаків на чайках	51
Зразки козацької зброї	62-63